

ШЫБН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 84 (17221)

2006 ЧЫЛДЫҢ
ИЮЛЬ 18,
вторник

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 15.30.
Садар өртээ 4 рубль.

С.М.МИРОНОВ:

Тываның аалчылары

«ТЫВА МЕНЭЭ ӨСКЕ ЭВЕС...»

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң Даргазы Сергей Михайлович Миронов ажил-албанының аайы-биле Тыва Республиканың найысылалы Кызыл хоорайга Ту-154 м деп самолет-биле бо чылдың июль 15-те, кежээ, ужуп чедип келген.

Тыва Республикада албан езузу-биле бир дугаар кээп турар Федералдыг Хуралдың үстүкү палатазының Даргазы Сергей Михайловичини Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазы Д.К.Х. Ооржак, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Даргазы В.М.Оюн, Сибирь Федералдыг округтуң Тыва Республикада Кол федералдыг инспектору В.И. Чернышев база Чазак кежигүннери, журналистер аэропортка чылы-биле уткуп алган.

Тыва болгаш орус каас-коя национал хептерлиг тыва, орус кыстар республикада моорлап келген хүндүлүг аалчы Сергей Михайловичиге тыва болгаш орус улустарның национал чаңчылдарын езугаар ак чемниң дээжизин, хлеб-дусту сөңнеп, хүндүлээн.

С.М.Миронов-биле кады Тывадан Федералдыг Хуралдың

Федерация Чөвүлелиниң кежигүнү Людмила Борисовна Нарусова болгаш албанның өске-даа кижилери келген.

С.М.Мироновтан республиканың массалыг информация чепсектериниң журналистери айтырыгларны салган. Ооң харызы допчу болгаш чедингир болган. Ооң чугаалааны болза:

— Парламент дыштанылганы эгелээри билек, ам беш чыл улаштыр Россия Федерациязының девискээрлерин кезип, ажил-албаным күүседип чоруп тур мен. Бо удаада Тыва Республиканың

ээлчээ келирге, мында чедип келдим. Тыва Федерация Чөвүлелиниң Даргазының харылаары сезен ийи дугаар региону болур. Келген сорулгавыс— девискээр-биле таныжары. Тываның чурттакчы чону кайы хире чурттап, ажылдап, оларны кандыг айтырыглар дүвүредип турарын көөр мен.

Тыва менээ өске девискээр эвес, маңа 1978-1979 чылдарда ийи сезон ажылдаан мен. Самолет-биле ужуп чоруп оргаш, шаанда ажылдап турганым Улуг-Хемниң эринде Ийи-Тал суурнуң бараанын көөр дээш чадаштым. Ынчангаш бо черлерни билер мен, кижилери күш-ажылчы болгаш кончуг хүндүлээчел улус. Республиканың ажил-ижин, амыдыралын далаш чокка көөр, таныжар мындыг мен — деп, түннелинде ол айтыркан.

Сенатор Л.Б. Нарусовадан журналистер айтырыгларны база салган, аңаа допчу харыларны ол берген.

Федерация Чөвүлелиниң Даргазы Сергей Михайловичиниң Тыва

Республикага албанның аян-чоруун кылып келгени улуг уjurдузальын ол айтыркан, тускай план езугаар ооң-биле кады ажылдаарын дыңнаткан. Ооң-биле чергелештир бодунуң кылыр чүүлдери база бар. Совет Эвилелиниң составына Тываның эки тура-биле каттышканының 60 чылында, тодаргайлаарга, 2004 чылда планнаттынган тудар уjurлуг объектилерниң күүселдезин хынаар болгаш өске-даа кылыр ажылдар хөйүн чугаалаан. ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазында ажил-иштин байдатын республика солуннарындан үргүлчү номчуп турарындан ону сенатор эки билер. Бо чылын ТР-ниң Улуг Хуралының депутаттарының соңгулдалары болур, ону хоойлу езугаар кандыг-даа хажыдышкынар чокка эрттирер, чоннуң херээнге бердинген, оларның эрге-ажы дээш сагыш човап чоруур эң төлөпиг оолдарны, кыстарны депутатка соңгуп алыр дээш боттук хемчеглерни чорудары кончуг чугула деп санаан.

Сергей Михайлович албанның аян-чоруун Тывага июль 18-ке чедир уламчылаар.

Уткуп алышкын соонда С.М. Миронов болгаш ону үдеп чоруур кижилер аалчылар бажыңыч чорупканнар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Чуруктарда: Федералдыг Хуралдың үстүкү палатазының Даргазы С.М. Мироновту аэропортта уткуп турары; Тывадан Федералдыг Хуралдың Федерация Чөвүлелиниң кежигүнү Л.Б. Нарусованың журналистерниң айтырыгларына харылап турары.

Василий Балчий-оолдун тырттырган чуруктары.

Кажан? Каая? Чүү?

Наркоконтрольдун даргазы М.Данилов

РФ-тиң Наркотиктер саарылгазының талазы-биле федералдыг албанының Тывада эргелелин (күрүнениң наркоконтроль) чаа удурткучу, милицияның полковниги Михаил Данилов удуртуп эгелээн.

«Коммерсантъ» солуннун дамчыдып турары-биле алырга, Данилов дарга ооң мурнунда Тываның иштики херектер сайыдының хүлээлгелерин база күүседип турган.

Эргелелдин начальнигин албан езузу-биле томуйлаарының хүнү амдыызында билдинмес. Наркоконтрольдун ооң мурнунда даргазы Сергей Зубатенко (2004 чылдан тура ажылдаан) Влади-

мирскиниң эргелелинде шак-ла ындыг эрге-дужаалда томуйлаткан.

Тес-Хемде чайгы дыштанылга

Тес-Хем кожууннуң «Сайлык» лагеринде уругларның дыштанылгасы бо чылын спортчу угланышкын-биле эртип турар. Бирги сезонда 75 уруг кадыкшылын экижидип дыштанган.

Июль 14-те 2-ги сезон ажытынган. Лагерниң ажил-ижин кожууннуң уругларның спорт школазының директору В.И. Хураган удуртуп турар. Тренер башкы Чимбиян Самед уругларны күш-культурага өөредип кижизидеринден аңгыда, чурттуң мурнуу чүгүндө Туапсе хоорайга чыл санында эртип турар Бүгү-рос-

сияның элээди оолдар аразында чаңчыл болган бокс маргылдаазында ийи оолду белеткеп турар.

Кожууннуң сумуларында школар чанында тургустунган уруглар лагерлери баштайгы 3 сезонда күзелдиг уругларны хүлээп ап турар. Дөрткү сезонда бирги-классчыларны школага белеткеп, дыштандырар.

Чемпионатта киржип турар

Июль 16-да Нижнеартовск хоорайга хостуг хүрешке чурттуң чемпионаты болган. Бо чылын ында Тываның адын камгалап, 50 кг чедир деңзилиг мөгелер аразында Ай-оол Ондар биле 55 кг чедир деңзиде Мерген Санаа хүрежил турар. Чемпионатка оолдарны Мерген Ооржак белеткээн, а ол боду бо маргылдаага судьялаар.

Чемпионатта үстүндө адааны-выс оолдардан аңгыда, ийи кижие субьектилерниң мурнундан хүрежил турар. Чижээ, Аян-оол Ондар Красноярск край дээш, а Артыш Бомбулак Кемерово облазы дээш хүрежил. Бо оолдар кайызы-даа чаңгыс 66 кг чедир деңзиге хүрежилер.

Хостуг хүрешке чурттуң бо чылгы чемпиону болган мөгелер делегей чемпионатында киржилер эргени чаалап алыр.

«Технар» арага адрестерин илереткен

Кызылдың иштики херектер эргелели чагырга чериниң комитеттериниң, килдистериниң ажылдакчылары-биле хоорай девискээринде спирт холумактыг ижер суук чүүлдер садып турар «адрестер» илередир айны чарлааш, ону июнь айда дооскан.

Бир ай дургузунда хоорайның хуу бажыңнар секторун, сад-дача ниитилелдерин болгаш арага аймаа садып турар садыг-саймааларны хыналдага алган. Ол үениң иштинде арага аймаан хоойлудүрүм үрөп садып турган 109 таварылганы илереткен, 200 муң рубль түңге 1868,25 литр арага продукциязын хавырган, ооң иштинде 557,4 литр спиртти болгаш «технарны», хереглекчилерге садарын бүгү чуртта хоруп каан 1180,9 литр молдаван болгаш грузин кызыл арагаларны база 130 литр шынары багай пивону хавырган.

Спирт холумактыг багай ижер суксуннар хавыраарына участок шагдалары В.Василевский, Б.Монгуш, А.Монгуш, А.Ооржак, Б.Аракчаа дээш, өскелер-даа улуг үлүг-хуузуң кирген. Хыналда үезинде 90 «адрести» хагган.

Бистиң корр.

ТЫВА-БИЛЕ ТАНЫЖЫЛГА УЛАМЧЫЛАВЫШААН

Россия Федерациязының Федерация Чөвүлелиниң Даргазы С.М. Миронов дүүн, июль 17-де, республиканың ажилы, амыдыралы-биле таныжарын уламчылаан.

Алдан-Маадыр аттыг национал музейниң ажилдакчылары хүндүлүг аалчыны чылыгы-биле уткуп, хүлээп алган. Сергей Михайлович Тываның эрткен болгаш амгы үеде төөгүзүн, культуразын, уран чүүлүн, ажил-агыйын, чурттакчы чонунуң амыдыралын көргүскен музейниң экспонаттарындан көргөш, Тываның төөгүзүнүн, социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында хөй чүүлдерни билип алган. С.М. Миронов Кызылдың кызы-

гаар отрядына баргаш, кызыгааржылар-биле ужурашкаш, оларның ажылы, амыдыралы-биле танышкан. Федерация Чөвүлелиниң Даргазы чүве чугаалааш, Россияның ыдыктыг кызыгаарының камгалакчыларының сорулгаларына доктааган.

РФ-тиң Федерация Чөвүлелиниң Даргазы С.М. Мироновтун Тывага ажил-албан кылып келгени-биле холбаштыр Тыва Республиканың Чазак Даргазының адындан хүлээп алышкынны кезжээ Чазак бажыңына эрттирген. Ол ышкаш Тываже демир-орук тудуп кириериниң телевилелиниң таныштырылгасы болган.

Бистиң корр.

УРУГЛАРГА УДУР ӨРТЕКТЕР

Сергей МИРОНОВ, Федерация Чөвүлелиниң даргазы:

Бо чылдың эгезинде Россияның хөй-хөй хоорайларының чурттакчылары коммунал ачы-дузаны дээш өртектениң өскенин пат-ла кайгап, дүвүрзэн. Тарифтер өзүлдезиниң көрдүнгөн хемчээли 39 регионда ашкан болган, оларның дыка хөйүнде чурттаар-оран-сава-коммунал телевилерли мырыңай 30 хуудан көвүдээни билдинген.

Федерация Чөвүлелиниң кежигүннери шак ындыг өртектер согуун килеңнеп көргөн. Бирээде, Федерация Чөвүлели дээрге «регионнар палатазы» болгай. Ында Федерацияның субъектилериниң төлээлери ажилдап турар, ынчангаш олар чер-черлерде амыдыралдың нарын айтырыгларын кымдан артык билдирлер. Ийде, Чаа чыл бүдүүзүнде «Коммунал комплекзиниң организацияларының тарифтерин таарыштыраарының үндезиннериниң дугайында» хоойлуга өскерилгелер киригеш бадылаан болгай бис, ооң-биле тарифтер өзүлдезин шеглээринге черк эрге-хоойлу аргаларын Чазакка берген, ынчалза-даа ону ол ажыглаваан.

Чогуу-на ынчангаш Федерация Чөвүлели Чазакке шак ындыг ужур-дүрүм чок чүүл-биле холбаштыр албан езуунуң негелдезин чоруткан. Оон аңгыда бо дугайында чагааны Чазак Даргазына бижидим. Бистер чүгле тургустунуп келген байдалды эдери-биле кызыгаарланмай, тарифтерни таарыштыраарының болгаш шеглээриниң хоойлуда көргөн аргалары өртектени дараазында план езугаар эде көөрүнге чедир идегелдиг ажилдаан турарын чедип алып ужурулг бис.

Чурттаар оран-сава болгаш коммунал ажил-агыйының (ЧКА) ачы-дузаның тарифтери дээрге

чүгле амгы Россияның эң нарын социал айтырыы эвес, ол эң нарын демографтыг айтырыг болуп турар. Уруглуг болуп турар өг-бүлеге ооң амыдыраар байдалдары канчап баары чугула болгай.

Шын харын, «Россияның хамаатыларына» чедингир болгаш эки оран-сава» деп мурнады көөр социал программаны боттандыраары өзүп-төрүүр чорукту көвүдедиринге улуг ужур-дузалыг болур. Ындыг-даа болза, чаа квари-сава алыры бир өске черектир, ужуру болза бажыңы бар кижилерге коммунал ачы-дузаны өг-бүле бюджетинге эмин эрттир даржыктыг болбазы чугула болуп турар. Амгы байдал-биле алырга, ол кончук берге чүүл болуп турары кымга-даа билдингир.

Амгы байдалдан көөрге, уруглуг боору ядамик болурунун бир чылдагааны болуп турар. Амыдырап болурунун эң кудуку хемчээлинге четпес орулгалыг хамаатылар 20 хуу. А уругларның чартык кезин чогуу-на харын ядыы өг-бүлелерде болдур эвеспе. А хөй уруглуг өг-бүлелерниң 80 хуузу ядамик.

Амгы үеде күштүг болуп турар федералдыг стандарт ЧКА телевилеринге кайы-даа өг-бүлениң орулгаларының 22 хууздан хөй эвес ашканы үндүрер деп көрүр турар болгай. А бир эвес оон көвүдээр болза, субсидия алып эргелиг. Ынчалза-даа хөй уруглуг улуска ол 22 хуу безин дыка аар үүргедир. Чүгле улуг улус эвес, бичии-лерниң безин «хырнын кызырар» апаар.

Демография кризиси чурттуң айыыл чок чоруунга эң айыылдыг кыжаныг болуп турар, оон чайлаар дээш күрүне бүгү-ле аргалары ажыглаар ужурулг. Маңаа тариф политиказын шын чорудары эң чугула болуп турар.

Хоорай чагырганың кичээнге

«Ыракка ыянчыг, чоокка чованчыг»

Кызыл хоорайның төвүнде, тодаргайлаарга, хуу сайгарлыкчы кижиге хамааржыр «Квант» деп садыгның чанында чедир туттунмаан, октаттыг тудуг бар. Бо оран-сава сөөлгү үеде «ыракка ыянчыг, чоокка чованчыг» деп үлегер домакты бадыткап, бок төгөр чер апарган дизе хөөредиг чок. Кызылда бо октаттыг тудугнуң салым-чолун шитпирлеп, тодаргай хемчеглер ап болур хире организация, бүдүрүлгелер-ле хөй: хоорайның чагырга чери, өңчү-хөреңги комитеди база санэпидхайгаарал төвү. Тыва Республиканың Чазаның өңчү-хөреңги комитеди ук тудуг кымга хамааржырыл, республика өңчүзү азы хоорайның бе, деп айтырыгны тодарадыры чугула. Оон соонда тудугну чедир тудар, тутпазында дугайында айтырыгларны шитпирлеп болур. Тудугну

амдыызында чедир тудар акша-хөреңги чок чүве болза, оода-ла долгандыр бедик херимден кылгаш, кайы хамаанчок бок төгөр чоруктарны болдурбазы күзенчиг. Кызыл хоорайның өңчү-хөреңгизи эвес-даа болза, ук айтырыг мэр Дмитрий Донгактын дорт киржилгези чокта шитпирлеттинмес, чүге дизе хоорайның девискээри-дир. Кода-хоорайның ээзи шимчевес болза, кым шимченирил? Тываның найысылалының төвүнде бок-күзүрүм чыгылы берген чыдырда санэпидхайгаарал төвүнүн ажилдакчылары кайнаар көрүп тура-рыл? Оларның бар-чогу шуут көзүлбес деп түннелди үндүрүп болур-дур. Бо бүгү үстүнде адааным албан организация черлери чогуур түннелдерни үндүрер боор деп идегээр апаар.

М. ОНДАР.

Памирниң ийиги сүзүрүн чагырар дээш

Июль 15-те Арат шөлүнге делегейниң эң бедик шыпшыктарының бирээзи – мурнуу Ортаа Азияда мөңгө мөңгилер чурту Памир дагларында Ленин сүүрүнче (бедии 7113 метр) үнер деп белеткенип тыва альпинистерге ачы-дуза марафону болуп эрткен. Ол хүн та дыштаныр хүн турган болгаш ындыг болганы ол, та каш хүн иштинде чаыстаанының соонда, үрде манааны аяс хүннү ажыглап, кызылчыларның дачаларынче далашканы ол – марафонга киржир күзелдиг кижилерниң саны көңгүс эвээш болган. Улус колдуунда-ла аай-дедир анаа-ла эртип турган. Херек кырында марафоннуң организакчылары – тыва альпинистер анаа шаа-биле багай эвес белеткенген болган: Ленин сүүрүнүн кырынга азар ааскежик, бедик хөй-аът тукчугаштарында садып турдулар, шөлге янзы-бүрү ырылары-даа салдылар, а чарлакчы хире-хире болгаш-ла тыва альпинистерни таныштырып, солун дыңнадыгларны кылып турду. Чижээ, мен оон бо альпинистерниң удуртукчузу, чогаалчы Маадыр-оол Ховалыг бедик дагларже баштайгы үнүшкүнүн 48 чыл бурунгаар кылганын билип алдым. Ынчан 11 харлыг турган Маадыр-оол төрзэн чери Сүт-Хөлде Кызыл-Тайга даанче (2200 метр) бир дугаар үнген. Оон-на эгелээш, «бедик даглар аарындан» аарый берген. Маадыр-оол Бартыштаанович бо хүннерге чедир Тываның бүгү дагларынче үнүп каапкан. Оларның аразында Бай-Тайга (3129 метр), ол-ла кожуунда Улуг-Мөңгүлек (3488 метр), Алашта Кызыл-Тайга (3121 метр), Шапшаал сынында Ак-Оюк (4614 метр), Шуй-Мөңгүлээ (3577 метр), Кара-Оюк (3406 метр) дээш, оон өске-даа даглар бар. Ол чүгле Мөңгүн-Тайгаже безин 20 катап үнген.

Маадыр-оол Ховалыгның Ленин сүүрүнче үнер деп турар артык 6 эштери база дуржугалыг альпинистер. Республиканың «Хааннар шынаазы» музей-заповеднигиниң директору Мерген Кончук, Кызылдың №2 школының башкызы Марина Сурунчап, Кызыл хоорай судунда судья Мачук Томочаков олар база Тываның бедик дагларынче чеже-даа үнүп каапканнар. Бо альпинистерге республиканың туристичи

маршруттары эки билдингир, таныш. Ынчангаш өске, чаа сүүрлерге «херегел» негеттинип келгени бо.

Ленин сүүрүнче тывалар-биле Красноярск хоорайдан альпинистер – Сергей Яровиков, Алексей Федосенко болгаш Владимир Середа олар үнер. Альпинизмге спорт мастерлери бо оолдарның арга-дуржулгазы бо хире бедик сүвүрже бир дугаар үнүп турар тыва альпинистерге канчаар-даа аажок херек.

Марафонга Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужу-дулга палатазының депутаты Борис Балчий-оол киришкеш, Ленин сүүрүнүн кырынга Тываның күрүне тугун палатаның өмүнээзинден азып каарын чагааш, ону берген.

Шак-ла ындыг арганы ажыглап, Россия Федерациязының коммунисттиг партиязы (Алдын-

оол Канзай сөс алган), «Родина» партия боттарының туктарын бердилер. Оларның бо акциязы уда-вас эгелээр соңгулда кампаниязы-биле холбашкан чадавас деп иш-тимде даап бодап ордум. Ынчалза-даа бо партияларның төлээлери альпинистерге эки орукту күзеп, эвээш-биче-даа болза акша-төгериин бергенин база демдеглевес аргажок. Республиканың эмнелге черлериниң мурнундан шак-ла ындыг акша дузаламчызын Светлана Сат көргүскен.

Марафонга өске-даа улус киришкен.

Бөлүктүн удуртукчузу Маа-

дыр-оол Ховалыгның чугаалап турары-биле алырга, тыва альпинистер Памир дагларының эң бедик сүүрлериниң бирээзин (Памир шыпшыгының эң бедик Коммунизм сүүрү - 7495 метр бедик) чаалап алыры-биле бо айнык 22-де Кызылдан айттаныптарлар. Бистер оларның бо айыылдыг, ынчалза-даа солун болгаш дидим базымынга хамаарыштыр кандыг-бир түңнел баш бурунгаар кылбайн, чүгле бедик орук-чирикти менди-чагай эртерин күзеп каалы. Тыва кижиге бүгү талазы-биле чүгле бедип-ле, шылгаарап үнүп-ле турар болзунам!

Чуруктарда: тыва альпинистерниң удуртукчузу Маадыр-оол Ховалыг; марафоннуң киржикчилери тукчугаштарга аас-кежик сөстөрүн бижип турлар.

Юрий КӨК-ООЛ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Класс удуртукчуларыңа!

Шаңналдыг школалар даңзызы узаан

2005 чылдың декабрь 30-де Россия Федерациязының Чазаның доктаалы езугаар чурттуң субъектилериниң чүгле күрүне болгаш муниципалдыг ниити билиг школаларының, лицейлериниң база гимназияларының башкыларына класс удуртукчузунун хүлээлгезин күүседип турары дээш субсидия хевирлиг шаңнал 1000 акшаларны ай санында өөреникчилерниң санына дес-дараалаштыр төлеп турган. Бо шитпир өске хевирлерниң ниити билиг болгаш тускай школаларның класс удуртукчуларының килеңин хайындырган. Эрткен айдан эгелээш, бо улуг частырыг чурт деңнелинде эттинген деп болур.

Россия Федерациязының Чазаның №366 доктаалы-биле үстүнде даңзыже кезээки (ээлчеглиг) ниити билиг албан черлерин, кадет школаларын база кадет

школа-интернаттарын, ниити билиг школалары-интернаттарын, школа назы четпээн болгаш бичии школа назылыг уругларга өөредилге албан черлерин, сайзыралында хажыдышышкыннарлыг уругларны өөредип турар тускай (эдилгелиг) өөредилге албан черлерин (чүгле тускай (эдилгелиг) профессионал училищелерден аңгыда), девиантылыг чурумнуг уругларга болгаш элээди уругларга тускай өөредилге-кижизидилге албан черлерин (тускай ниити билиг школалары база тускай (эдилгелиг) ниити билиг школалары), педагогика-психологтук болгаш эмчи-социал дуза негеттинип турар уругларга өөредилге албан черлерин, өскүс болгаш ада-иезиниң ажаал-тежээли чок арткан уругларга өөредилге албан черлерин, үр хуусаада эмнээшкн негеттинип турар уругларга санаторий хевирлиг кадык-

шылга өөредилге албан черлерин, школа назыны четпээн болгаш бичии школа назыныг уругларга өөредилге албан черлерин немей кириген. Сөөлгү адаанывыс өөредилге черинге хамааржыр республикада кара чаңгыс школа Каа-Хем кожуунда бар. Ону «Тыва Республиканың Каа-Хем кожуунуң Авыйган эге школы» – уруглар сады» деп адаар.

Бо доктаалды алып болза, ол школаларның бүгү хевирлеринде класс удуртукчузу башкыларның улуг тиелелгези болур. Россия Федерациязының Чазанда ам уруглар садтарының башкыларының акша-шалыңыга хамаарыштыр база бир доктаал белеткеттинип турарын РФ-тиң Чазаның Даргазының бирги оралакчызы, национал телевилелдер боттандырылганың удуртукчузу С. Медведьев каш хонук бурунгаар бүгүдеге чарлаан. Ол ындыг-ла болзунам!

Бүгү-россияның көдээ ажил-агый чизези-2006

ЧАСТЫРЫГЛАРНЫ ҮЕЗИНДЕ ЭТКЕН

Бүгү-россияның көдээ ажил-агый чизезин республиканың девискээринге эрттирериниң баштайгы хуннеринден эгелээш чизечилер, чизени долдурар саазынарның шупту айтырыгларына чурттакчылар шын харыны берген турар талазы-биле улуг ажилды чорудуп турарлар. Ол дугайында Күрүне статистиказының федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле девискээр органының удуртукчузу Виктория Талтаева дыңнаткан.

Ооң чугаалап турары-биле алырга, кадрларны белеткээр талазы-биле баш удур улуг ажилды чоруткан-даа болза, чизе документилен долдурарының баштайгы хуннеринде частырыглар бары демдеглеттинген. Ол частырыглар колдуунда чер, чер курлавырлары болгаш ону ажыглаарына хамаарыштыр болган. Тыва статистиканың девискээр органының специалистери ол частырыгларны эдер талазы-биле тайылбырны берген болгаш амгы үеде ол частырыгларны тодараткан база эдер талазы-биле хемчеглер алдынган.

Бүгү-россияның көдээ ажил-агый чизезин чорударына белеткел ажилдарына болгаш эрттиреринге күрүне хүлээлгезин тус черниң чамдык бот-башкарылга органнары багай эвес күүседип турар. Чизечилерни ажилдаар өрээлдер-биле хандыраары, транспорт, харылзаа болгаш документилен камгалалы дээн ышкаш ажилдарга улуг дузаны чедирген.

Ынчалза-даа чизе чоруп турар чамдык кожуннарда федералдыг бюджеттен берген субвенцияның ажыглаар чурумун болгаш ону боттандырып чорударына удуртукчулар ажил-херектиң иштинче кирбейн турары билдинип турар. Хыналда чоруп турар үеде чамдык

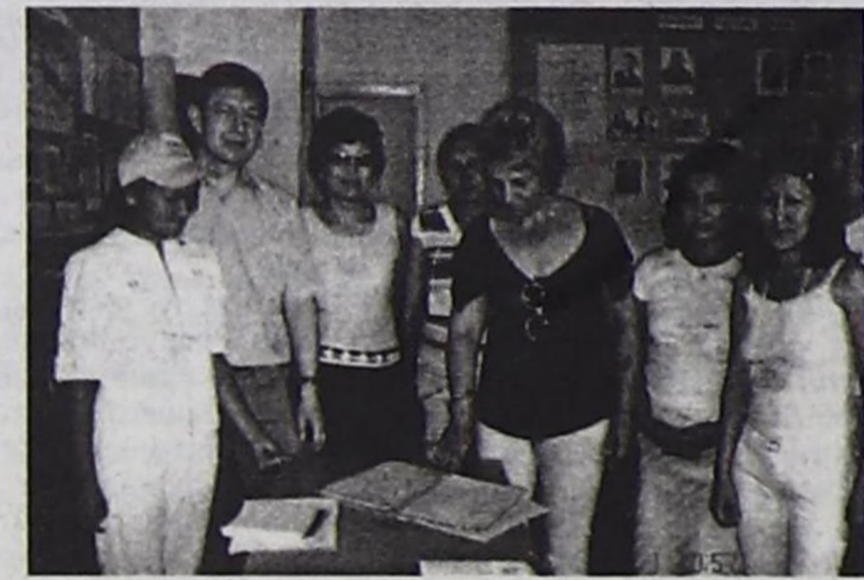
кожууннарда чизечилерниң ажилдаар бажыңнарын, транспорт болгаш харылзаа айтырыгларын кончуг дүрген шиитпирлеп четтикен. Дыка хөй черлерде телефон харылзаа болгаш чырык ам-даа шиитпирлеттинмээн, ол айтырыг ажык хевээр артып турар.

«Нитизи-биле дээш Виктория Талтаева улаштыр чугаалады четпестерни эдер талазы-биле үе четчир, арга-дуржулгавыс бар. Багай эвес кадрларның курлавырын өөредип алдывыс. Чизечилерниң составында үр чылдарда удуртур ажилдарга ажилдап келген кижилер болгаш хөй кезинде көдээ ажил-агый талазы-

биле тускай эртемниглер киржип турар. Сөөлгү хуннерде республика девискээринге үргүлчүлүг чыааашкынның болганы-биле чамдык кожуннар-биле орук харылзаазы үзүлгени-биле арай нарыдап турар. Ылаңгыя Каа-Хем кожуннуң чурттакчылыг суурлары-биле автоорук харылзаазы үзүлгени болуп турар. Ынчалза-даа чурттакчылыг суурлар бүрүзүндө чизечилер комиссиязы ажилдап турар. Материалдыг хандырылгавыс ажырбас, ол көрдүнген хуусаазында болгаш ажилды шынарлыг чорударына таарымчалыг арганы берип турар»

Майя Бадыевна Карти — чизечи, Таңды кожунунун Дүрген суурда. «Сосновка» дуржулгавуру бүдүрүлгө ажил-агыйына 24 чыл иштинде зоотехниктеп ажилдап келген, көдээ ажил-агый эртемнериниң кандидаты. Ооң чугаалап турары-биле алырга, Бүгү-россияның көдээ ажил-агый чизезин чорудар чизечилерге көдээ ажил-агый талазы-биле тускай эртемниг кижилер ажилдаар болза эки деп

турар. Боду улуг сонургал-биле ажилдап турар. Көдээ ажил-агыйның келир үези дээш кирип турар үлүг-хуузуна чоргаарланып турар. Чурттакчы чон чизе ажилдакчыларын билип, хүндүткел-биле хүлээп ап турар. Чизечилерге бүүрөвейн турар улус бар, ынчалза-даа эвээш.

Ирина Леонидовна Клепикова — Каа-Хем кожунунун Сизим суурда чагырга даргазының ораакчызы, ээлчеглиг шөлээзин алгаш, чизечилер ажилдай берген. Сизимниң чизе участогу онзагай

байдалдыг девискээрге хамааржыр, ында колдуунда старверлер чурттап турар, оларның аңаа бүүрээрин билер болгаш ол ажилды бодунга алган. И.Клепикова бир дугаарында, моторлуг хемелиг болгаш аъттыг чедер, эне берге черлерден эгелеп чизелеп эге-

лээн. Аъттыг, чадаг ынчаар эргип чоруп тургаш Чодураалыг, Май, Шивилиг, Үжеп, Ханга, Катазынны чизелеп дооскан.

Июль 11-ниң медээзи-биле алырга, республикада 16 арат, тараачын фермер ажил-агыйлары чизелеттинген, ол нити ажил-агыйларның 18,2 хуузу болуп турар. Садчыларның 387 участоктары (43,4 хуузу), огородчуларның 78 участоктары (29,0 хуузу), көдээ черлерде 9070 хууда дузалал ажил-агыйларын (49,5

хуузу, хоорайларда 2526 (60,3 хуузу) хууда дузалал ажил-агыйларын болгаш хууда чуртталга тудугларын чизелээн.

Бүгү-россияның көдээ ажил-агый чизезиниң дугайында федералдыг хоойлуга дүүштүр шупту юридиктиг албан черлери; улуг,

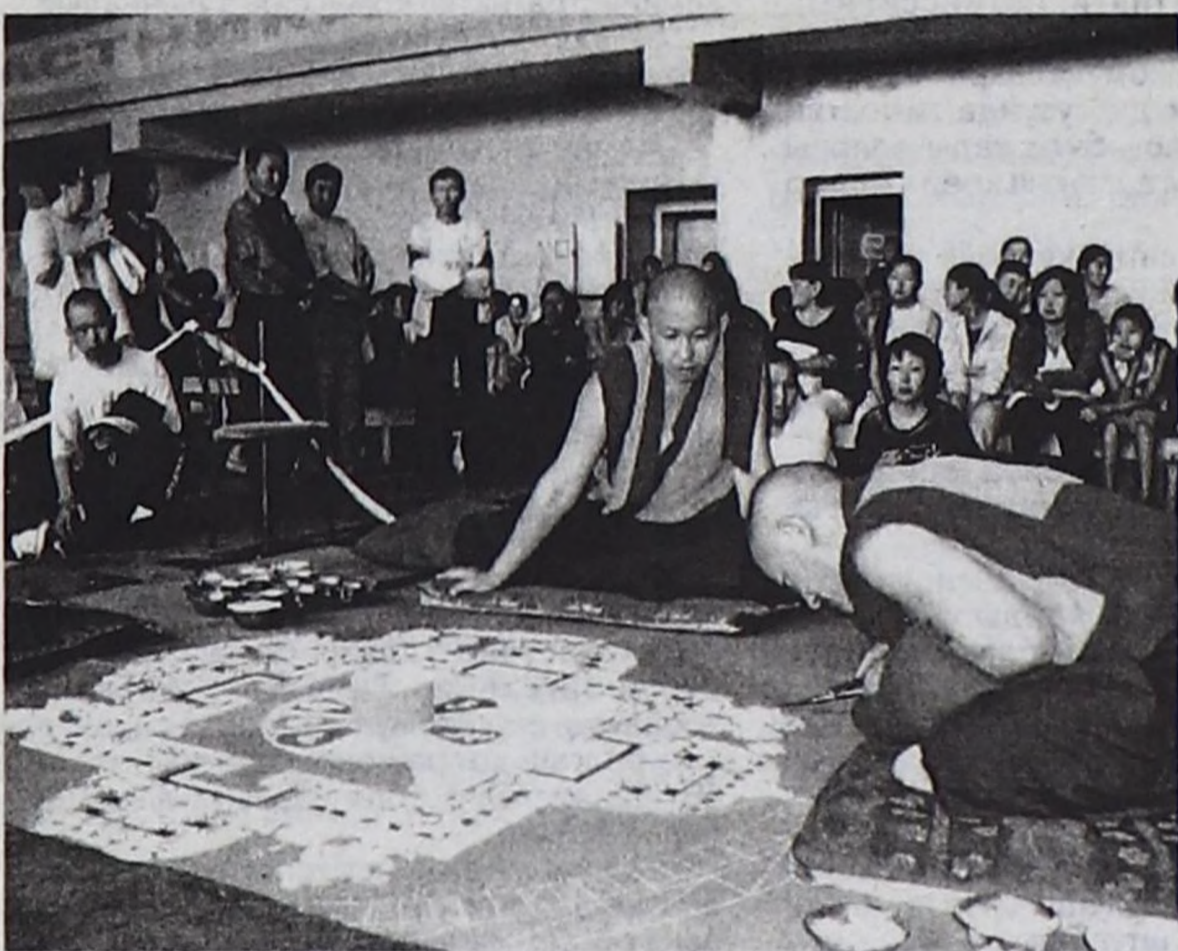
ортумак болгаш биче көдээ ажил-агый бүдүрүлгелери чизе саазынарын боттары долдурар болгаш 2006 чылдың июль 20-ге чедир дужаган турар.

Күрүне статистиказының федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле девискээр эргелелиниң ажилдакчылары Бүгү-россияның көдээ ажил-агый чизезиниң бирги ээлчээн чедишкенин доозар дээш тодаргай хемчеглерни ап чорудуп турар. Ол хамаанчок бо хуннерде Тыва-статта көдээ ажил-агый чизезин республикага чорударына таарымчалыг болуру-биле көжүп чоруур чизе участогун тургускан болгаш ажилдап турар. Ол чүгле Кызыл хоорайга эвес, кожуннарда дузаны чедирип болур.

Сергей ХЕРТЕК.

Тыва — Долума бурганның камгалалында

Кызыл хоорайның Иван Ярыгин аттыг спорткомплексте Индияның улуг Гюдьмед хүрээзинден беш тибет лама-башкы Ногаан Тара бурганның (Долума ие бурган-даа дээр) өргээзи — мандаланы бөгүн алды дугаар хонук тудуп турар. Бо башкыларның Россияда чорун удуртуп турар Игорь Янчегловтуң чугаазы-биле алырга, бо башкылар Кызылга кээр мурнунда Самараның чурттакчыларының дилээ-биле хоорайның Алабин аттыг улуг музейинге Ногаан Тара бурганның мандалазын, Краснодар хоорайларга Медицина мандалазын

болгаш Элистаның чаа улуг хүрээзинге Ямантаки мандалазын туткан. Бо мандалаларның кайызын-даа бо-ла башкылар Кызыл хоорайга мурнунда чылдарда тудуп каапканын шупту билер бис. Долума бурганның бо мандалазын харын чаа тудуп турарлары бо.

Тибет башкыларның Россияга бо чылын келген кол сорулгазы — Калмыкия биле Тывага мандалалар тудуп, ооң чүдүкчүлеринге буян-кежик бодарадыры болур. Ынчал кээрге, бо башкыларның бистиң чуртка шажынчы ажил-чорудулгазы. Кызылга доостур деп болур. Ынчалза-даа олар

республикага элээн саадаар апаарлар, чүге дизе, бо башкылар Кызыл хоорайда Арат шөлүнге хуулгаазын күштүг улуг «Мани» кеңигени (долгаар барабанны) тургускаш, ыдыктааш чоруур. Ол дугайында чуруктарлыг допчу чүүлдү солунуң дараазында бир номеринден номчуур силер.

Тибет башкыларның удуртукчузу, тантра доктору Түптен Шакьяның чугаазы-биле алырга, Ногаан Тара азы Долума бурган херээженнерге кончуг ынак болуп турар. Бир эвес улус оон дуза, буян-кежик дилээр болза, доп-дараан дузалаарына, ыяп-ла боттандыраарына ынак. Уруг-дарыг чок өг-бүлелер азы сааттыг херээженнер эки чигеп алыры дээш бо бурганга чүдүүр болза эки. Ногаан Тара бурганы ырак-узак орук чоруур, бир болза, улуг херек бүдүрер деп турар улустун мурнунга тургустунуп кээп болур шап-тараазынарны база арылгаар. Тибет башкылар ыңай-бээр чоруурда, ылаңгыя Ыдыктыг Улуг Башкы, Чырыткылыг XIV Далай-Лама ол-бо чурттарже чоруур деп турда, Ногаан Тара бурганның судурун хөй номчуп турарлар.

Тыва чонга бүгү-ле экини күзеп турар бо мандалада ногаан өң (сарыг шажынчы — хат өңү, ынчангаш дүрген дузалаарына ынак) хөй ажылаттынып турарын чүдүкчүлөр эскерген. Мандаланы

тудуп турда азы ону көрүп тургаш, Ногаан Тара бурганның ыдыктыг өргээзиниң ортузунда туткан алантос чечекте бижээн «Ом тари, дүү тари» деп таринаны иштинде катап-катап номчуурун чүдүкчүлөргө Тензин Цултим башкы чагып турар. Ол «ом» дээрге Будданың арыг күжүн илереткен, а «тари» — Ногаан бурганны алгамактаан, «дүү» дээрге улустун күзели дүрген бүдөр утканы илередип турар деп тайылбырлады.

Тибет башкылар Кызылга мандала тудуп тургаш, чыылган чонга Тибет, буддизм болгаш Далай-Лама дугайында, ооң иштинде эртен чылын Тываның хөгжүм-шии театрына тудуп турган Медицина мандалазының дугайында барымдаалыг фильмнерни көргүзөр, лекцияларны болгаш судурларны номчуур. Номнарны спорткомплексте 9.00 болгаш 17.00 шактарда номчуп турар.

Башкыларның Кызылга ажилының ниити программазын залда көскү черде аскан. Оон-на шажынчы үүрмек хөй чүүлдерни садып ап болур. Чүдүкчүлөргө кол өргүл кылыр ыдыктыг чериниң кырында тибет философияның доктору Джегми Гьятцо Лама башкының тыва чонга

өргээни Шакьямуни бурганның улуг, чараш чуруун аскан (чурукта).

«Делегейде мөңгө чүве чок» деп сарыг шажынчылар чугаалажырлар. Ынчангаш Ногаан Тара азы Долума бурганның мандалазын чүдүкчүлөр аңаа тейлеп алган соонда, июль 25-те бүгү-ле шажынчы езулалдарны сагып тургаш бузар. Ооң буян-кежик сиңген элезинин чонга үлээри көрдүнгөн.

Дүүн кежээ Тываның хөгжүм-шии театрына тибет башкылар улуг номчулга эрттирген. Аңаа республиканың удуртукчулары, Тываның аалчызы — Калмыкияның Шаджин-Ламазы Тэло Тулку Ринпоче киришкен.

Юрий КӨК-ООЛ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Тыва Республикада административтик комиссиялар дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Хоойлужудулга палатазы 2006 чылдың июнь 14-те хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2006 чылдың июнь 22-де чүүлдүг деп көргөн

Бо Хоойлу хоойлу-дүрүм талазы-биле административтик хажыдышкындар дугайында Россия Федерациязының Кодекизи-биле дүүштүр Тыва Республикада административтик комиссияларны тургузарының болгаш ажил-чорудулгазының чурумун тодарадып айтып турар.

1 чүүл. Тыва Республикада административтик комиссиялар

1. Тыва Республикада административтик комиссиялар (моон ыңай – административтик комиссиялар дээн) – «Тыва Республиканың девискээринге административтик харысалга дугайында», Тыва Республиканың Хоойлузу-биле көрдүнгөн административтик хоойлу-дүрүм хажыдышкындарының дугайында болгаш бүрүн эргелеринге хамаарышкан доктаамал ажилдар коллегиялдыг орган болур. Административтик комиссиялар шийтпирлерин хүлээп алырда, кымга-даа хамаарышпас.

Административтик комиссияларның ажылының кол хевири оларның хуралдары болур.

2. Административтик комиссияларны Тыва Республиканың Чазааның доктаалын езугаар муниципалдыг районнарның болгаш хоорай округтарының девискээринге тургузар болгаш оларның боттарының ажил-чорудулгазын хамаарышкан муниципалдыг районнуң болгаш хоорай округунуң девискээринге боттандырат.

3. Административтик комиссияларның бүрүн эргелериниң хуусаазы беш чыл болур.

4. Административтик комиссиялар боттарының адын бижеэн төгерик таңмалыг, штампалыг болгаш бланкалыг болур. Таңманың хевир-дүрзүзүн Тыва Республиканың Чазаа бадылаар.

2 чүүл. Административтик комиссияларның ажил-чорудулгазының хоойлу-дүрүм талазы-биле бүрүн эргелери

1. Административтик комиссиялар боттарының ажил-чорудулгазын Россия Федерациязының Конституциязынга, административтик хоойлу-дүрүм хажыдышкындарының дугайында Россия Федерациязының Кодекизинге, Россия Федерациязының нормативтик өске-даа хоойлу-дүрүм актыларынга, Тыва Республиканың Конституциязынга, «Тыва Республиканың девискээринге административтик харысалга дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга, Тыва Республиканың өске-даа нормативтик хоойлу-дүрүм актыларынга үндөзүлп боттандырат.

2. Административтик хоойлу-дүрүм хажыдышкындарының дугайында херектер талазы-биле административтик комиссиялар федералдыг хоойлужудулга-биле көрдүнгөн нормаларны удуртулга болдулар.

3 чүүл. Административтик комиссияларның составы

1. Административтик комиссиялар боттарының даргазы, даргазының оралакчызы, харысалгалыг секретары болгаш административтик комиссияның кежигүннеринден тургустунар (моон ыңай – административтик комиссияның кежигүннери дээн).

2. Административтик комиссияның кежигүннери, харысалгалыг секретардан аңгызы, административтик комиссияга хей-ниити үндөзүннерге ажилдаар.

3. Административтик комиссияның харысалгалыг секретары бодунуң албан-хүлээлгезин доктаамал акша төлеверлиг ажилдаар.

4. Административтик комиссияларның харысалгалыг секретарларының күш-ажыл төлеверлиг муниципалдыг албан-хаакчыларның күш-ажыл төлеверинге дең болур, административтик комиссияның секретарын тус черниң бот-башкарылганың тус чер органының акша-хөреңгилериниң күсели-биле кол специалистиң шалыңыга солуп болур.

5. Административтик комиссияның составын тус чер бот-башкарылганың органнары 5 кижиден эвээш эвес кылдыр тургузар болгаш ооң саны ыяп-ла саарзык саннар болур.

6. Административтик комиссияның персоналдыг составын тус черниң бот-башкарылга органнары бадылаар.

7. Административтик комиссияның кежигүнүңге 21 хар четкен, дээди эртемниг, ону административтик комиссияның составынче кириер дугайында бижимел-биле бодунуң чөпшээрелин берип турар Россия Федерациязының хамаатызы бактаап кирип болур. Административтик комиссияның харысалгалыг секретары юридиктиг эртемниг болуру албан.

8. Судтуң шийтпир-биле угаан-медерели багай деп көргөн, хоойлу езугаар шийттиргеш, хоругдаткан, шийткел-истелге албан черлериниң системазында олуруп чоруур, истелге изоляторларында азы истелге бетиниң албан черлеринде, тудуп

хоругдал черлеринде хамаатылар, административтик комиссияның кежигүнү болуп шыдапас деп эмчи шынзылгазы бар хамаатылар административтик комиссияның кежигүнү кылдыр томуйладыр эргези чок.

9. Күрүне болгаш муниципалдыг албан-хаакчылар административтик комиссияның ниити кежигүннериниң чартыындан хей болбас.

4 чүүл. Административтик комиссияларның бүрүн эргелери

1. Административтик комиссиялар «Тыва Республиканың девискээринге административтик харысалга дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузу-биле көрдүнгөн административтик хоойлу-дүрүм хажыдышкындарының дугайында херектерни чугаалажып көөр.

2. Административтик комиссияларның эргелери:

1) Тыва Республиканың девискээринде турар Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының, Тыва Республикада тус чер бот-башкарылга органнарының, организацияларының болгаш албан черлериниң албан-дужаалдыг кижилеринден, оларның организас-хоойлу-дүрүм хевирлеринден база өнү-хөреңгизиниң хевирлеринден хамаарылга чокка, чугаалажып турар херекти шийтпирлээри-биле эргежок чугула медээни олардан айтырып алыр;

2) комиссияларның эргезинге хамаарышкан айтырыглар талазы-биле сан-медээлери алыры-биле албан-дужаалдыг кижилерни болгаш хамаатыларны чалаар эргелиг.

3) Тыва Республиканың күрүне органнары-биле, Тыва Республикада тус чер бот-башкарылга органнары-биле, организациялар, албан черлери-биле база хамаатылар-биле оларның эрге-хүлээлгелеринге хамаарыштыр айтырыглар талазы-биле кады демнежип ажилдаар эргелиг;

3. Административтик хоойлу-дүрүм хажыдышкындарының административтик комиссия «Тыва Республиканың девискээринге административтик харысалга дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузу-биле көрдүнгөн кеземчени хүлээдир.

5 чүүл. Административтик комиссияның кежигүннериниң эргелери болгаш хүлээлгелери

1. Административтик комиссияның кежигүннери административтик хоойлу-дүрүм хажыдышкындарының дугайында херектерни чугаалажып көөрдө, дең эргелерлиг болгаш дең харысалгалыг болур.

2. Административтик комиссияның кежигүннери:

1) административтик хоойлу-дүрүм хажыдышкындарының дугайында херек талазы-биле чорудулганың киржикчилеринге айтырып салыр;

2) административтик хоойлу-дүрүм хажыдышкындарының дугайында херек талазы-биле бадыткал-барымдааларны хынаарыга киржир эргелиг;

3) доктаалдар, тодарадылга тайылбырлар хүлээп ал турар үеде аңаа киржир эргелиг.

3. Административтик комиссияларның кежигүннериниң хүлээлгелери:

1) Россия Федерациязының Конституциязының, административтик хоойлу-дүрүм хажыдышкындарының дугайында Россия Федерациязының Кодекизиниң, Россия Федерациязының өске-даа хоойлужудулга актыларының, Тыва Республиканың Конституциязының, Тыва Республиканың хоойлу-дүрүм хажыдышкындарының болгаш хоойлу-дүрүм талазы-биле өске-даа актыларының негелделерин сагыыр;

2) административтик комиссияның хуралы эгелээринге чедир административтик хоойлу-дүрүм хажыдышкындарының дугайында материалдар-биле баш бурунгаар таныжар;

3) административтик комиссияның хуралына (чөптүг чылдагааннар турганындан аңгыда) киржир;

4) административтик хоойлу-дүрүм хажыдышкындарының дугайында херектерни көрүп, чугаалажып турары-биле холбаштыр аңаа билдингир апарган чажыт байдалдыг сан-медээлери чарлапас хүлээлгелиг.

4. Административтик комиссияның кежигүннери административтик хоойлу-дүрүм хажыдышкындарының дугайында херектерни көрүп турда, бадылаашкын үезинде дадагалзаар азы бадылаашкындан ойталаар эргези чок.

6 чүүл. Административтик комиссияның даргазының, ооң оралакчызының болгаш секретарының бүрүн эргелери

1. Административтик комиссияның даргазы:

1) административтик комиссияның ажил-чорудулгазын удуртуп, ооң ажылын организастаар болгаш планнаар;

2) административтик комиссияның

хуралын чарлаар;

3) административтик комиссияның хуралының хүн айтырыын бадылаар;

4) административтик комиссия хуралын башкарып эрттирер;

5) административтик комиссия хуралдарына кирип турар доктаалдарга, шийтпирлерге, бадылаан бижиктерге ат салыр;

6) административтик комиссияның хуралдарының протоколдарына ат салыр;

7) административтик комиссияның хоойлу-дүрүм хажыдышкындарының баш удур болдурбазының айтырыгларының талазы-биле саналдарны административтик комиссияның өмүнээзинден кириер;

8) федералдыг хоойлужудулга-биле, Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле дүүштүр өске-даа бүрүн эргелерни боттандырат.

2. Административтик комиссияның даргазының оралакчызы административтик комиссияның даргазының даалгаларын күүседир, а ол чок таварылгада, административтик комиссияның даргазының бүрүн эргелерин күүседир.

3. Административтик комиссияның секретары:

1) административтик комиссияның даргазының даалгаларын күүседир;

2) административтик комиссияның хуралдарына чугаалажыры-биле административтик хоойлу-дүрүм хажыдышкындарының дугайында материалдарны белеткээрин хандырат;

3) административтик комиссияның кежигүннеринге база административтик хоойлу-дүрүм хажыдышкындарының дугайында херек талазы-биле чорудулгага киржир кижилерге херекти чугаалажып көөрүнүң ай, хүнүн база үе-шагын, болур чериниң дугайында дыңнадыр, а административтик комиссияның хуралына хоойлу-дүрүм хажыдышкындарының дугайында чугаалажыры-биле кирген материалдар-биле оларны таныштырат;

4) административтик хоойлу-дүрүм хажыдышкындарының дугайында Россия Федерациязының Кодекизинде айткан негелделер езугаар хуралдың протоколун бижир болгаш ону өөренип көргениниң соонда, бодунуң холунуң үжүүн салыр база административтик комиссияның хуралына даргалаан кижиниң адын салыр.

5) административтик хоойлу-дүрүм хажыдышкындарының дугайында Россия Федерациязының Кодекизинде айткан негелделер езугаар административтик комиссияның хүлээп алган шийтпирлерин белеткээр база ону бижип тургузар;

6) административтик комиссияның үндүргөн шийтпирлерин хамаарышкан кижилерге, оларның төлээлеринге база каражадааннарга тарадып чорударын хандырат;

7) административтик комиссияның үндүргөн шийтпирлеринге хомудалдарны хүлээп алыр болгаш хомудалдарны кирген хүнүнден үш хонук дургузунда херекти бүгү-ле материалдары-биле кады оларны хамаарышкан суд чугаалажып көөр кылдыр чорудар;

8) административтик кеземче онаарының дугайында административтик комиссияның доктаалдарын күүседир-биле эргежок чугула хемчеглерни хүлээп алыр;

9) административтик комиссияның шийтпирлерин херек талазы-биле чорудулгага киришкен кижилер база юридиктиг кижилер херек кырында боттандыраы-биле контролга алыр;

10) административтик комиссияның ажылының техниктиг хандырылганын, учедун, отчеттуг болурун база камгалап кадагалалын хандырат;

11) федералдыг хоойлужудулганың база Тыва Республиканың хоойлужудулгазының негелделеринге дүүштүр өске-даа бүрүн эргелерни боттандырат.

7 чүүл. Административтик комиссияның хуралының болгаш хүлээп алган шийтпирлерин күштүг болуру

1. Тыва Республиканың Чазааның айтып доктаатканы кежигүннериниң санындан үштүң ийизинден эвээш эвези барда, административтик комиссияның бүрүн эргелиг деп санаар.

2. Административтик комиссияның хуралын өй-өйлөп болурун административтик хуралдың даргазы тодарадыр, ол чок таварылгада, административтик хоойлу-дүрүм хажыдышкындарының дугайында херектерни чугаалажып көөрү-биле федералдыг хоойлу езугаар айтып доктааткан хуусааны барымдаалааш, административтик хоойлу-дүрүм хажыдышкындарының дугайында протоколдарны киргениниң аайы-биле административтик комиссияның даргазының оралакчызы тодарадыр. Хуралдың болур ай, хүнүн, болур черин болгаш үе-шагын баш удур кожуун, хоорай прокурорунга бижимел-биле дыңнадыр.

3. Административтик хоойлу-дүрүм хажыдышкындарының дугайында херекти административтик комиссия чугаалажып көргениниң соонда, административтик комиссия доктаал, шийтпир азы сүмел-негелде бижикти хүлээп алыр.

4. Административтик хоойлу-дүрүм хажыдышкындарының дугайында херекти административтик комиссияга чугаалаш-каш, шийтпир хүлээп алган болза, хуралга олурушкан комиссия кежигүннериниң ниити санының чартыындан хей ол дээш бадылаан таварылгада, ону хүлээп алдынган деп санаар.

5. Бадылаашкын үезинде бадылаашкындар дең болур болза, административтик комиссияның даргазының бадылаанын күштүг деп санаар.

8 чүүл. Административтик комиссияларның шийтпирлерин күүседир болгаш анаа хомудаары

1. Административтик хоойлу-дүрүм хажыдышкындарының дугайында херек талазы-биле административтик комиссияның шийтпирин Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнары, Тыва Республикада тус чер бот-башкарылга органнары, албан-дужаалдыг кижилер, хамаатылар болгаш оларның каттыжышкындары, юридиктиг албан черлери күүседир албан.

2. Административтик комиссияларның шийтпирлериниң күүселдезин Россия Федерациязының административтик хоойлу-дүрүм хажыдышкындарының дугайында Кодекизинге дүүштүр чорудар.

3. Административтик комиссияларның шийтпирлерин Россия Федерациязының административтик хоойлу-дүрүм дугайында Кодекизинге дүүштүр судче хомудал кирип болур.

9 чүүл. Административтик хоойлу-дүрүм хажыдышкындарының кылып турар чылдагааннары база байдалдары чайладырының дугайында тайылбыр бижикти кириери

1. Хоойлу-дүрүм хажыдышкындарының дугайында херекти көрүп турар административтик комиссия административтик хоойлу-дүрүм хажыдышкындарының чылдагааннары база тургустунуп келген байдалдарны чайладырын тодарадып тура, айткан чылдагааннары база байдалдарны чайладыры-биле хемчеглерни хүлээп алыр дугайында комиссияның бижин хамаарышкан организацияга база аңаа хамаарылгалыг албан-дужаалдыг кижилерге кириер.

2. Административтик хоойлу-дүрүм хажыдылганының чылдагааннарын база ол байдалдарны чайладырының дугайында организациялар болгаш аңаа хамаарышкан албан-дужаалдыг кижилер бижикти алган хүнүнден бир ай дургузунда чугаалажып көөр болгаш алган хемчеглер дугайында административтик комиссияга дыңнадыр.

10 чүүл. Административтик хоойлу-дүрүм хажыдышкындарының дугайында херектер талазы-биле чорудулга

Административтик хоойлу-дүрүм хажыдышкындарының дугайында херектер чорудулганын Россия Федерациязының административтик хоойлу-дүрүм хажыдышкындарының Кодекизинге дүүштүр чорудар.

11 чүүл. Административтик комиссияларны тургузарының база ажил-чорудулгазын организастаар талазы-биле муниципалдыг районнарның база хоорай округтарының тус чер бот-башкарылга органнарына күрүнениң бүрүн эргелерин бээр.

Административтик комиссияларны тургузарының база ажил-чорудулгазын организастаар талазы-биле күрүнениң бүрүн эргелерин Тыва Республиканың хоойлузу езугаар муниципалдыг районнарның болгаш хоорай округтарының тус чер бот-башкарылга органнарына дамчыдып берип болур.

12 чүүл. Административтик комиссияларның ажил-чорудулгазын акшаландыраы болгаш материал-техника-биле хандыраы

Административтик комиссияларның ажил-чорудулгазын акшаландыраының база материал-техниктиг хандырылганын Тыва Республиканың республика бюджетиниң акша-хөреңгилериниң күсели-биле Тыва Республиканың Чазаа хандырат.

13 чүүл. Административтик комиссияларны тургузарының хуусаазы

Тыва Республикага административтик комиссияларны бо Хоойлу күштүг болуп эгелээнден ийи ай дургузунда тургузар ужурулг.

14 чүүл. Бо Хоойлунуң күштүг болуп эгелээри

Бо Хоойлу 2007 чылдың январь 1-ден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай № 1885 УХ-1

2006 чылдың июнь 29.

Дидир-дидир, а херек кырында...

ФАКТЫЛАР ХЫНАТТЫНГАН. ХУЛИГАННАР ХООЙЛУ ЕЗУГААР ХАРЫЫЛААРЛАР

Тыва Республиканың Өөредилге яамызының дужаалын херекке албайн Тоора-Хем ортумак школазының 11 «б» класының доозукчулары ада-иелери, класының удуртукчу башкызы-биле Азас хөлге дыштанып турда, бо чылдың июнь 13-тен 14-че дүнезинде эзирек хулиганнар үптөп алып сорулга-биле өөреникчилерге халдаан, ооң түннелинде бир доозукчунуң адазы үш черже бижекдеткен Сергей Юревич Долгихти республика эмнелгезинге эккелген, ону июнь 26-да эмчиден үндүр бижээн, солагай буду бертинген Александр Калимов ам-даа эмнелгеде. Республика прокурору В.И.Кизикинге ол кем-херекти истээри-биле кымга-даа хамаарылга чок истекчилер бөлүүн районче чорудуп бээрин

дилээн билдиришкенин ада-иелер кириген. Ук билдиришкенинде салдырган фактыларын хынаары-биле респектиратураның истелге килдизиниң улуг прокурору Эрес Ховалыг, РФ-тин Федералдыг айыыл чок чорук албанының ТР-де эргелелиниң ажылдакчылары, ТР-ниң Иштики херектер яамызының истелге ажылдакчылары Тожуга барып ажылдаан. Ол ышкаш прокуратураның килдиз эргелекчизи Владислав Пеняев, онза херектер талазы-биле истекчи Серен Мижит олар Тожуге чорупкан. Ол херек үүлгедишкениң истелгези республика прокурорунуң доктаамал хайгааралында турар.

Тоора-Хемге истекчилер бөлүү ажылдап турар үеде «Риск» (№24, июнь 2006 ч.) неделя санында үнер солунга «Мындыг чүве катаптаваз журлуг» деп эгелиг республика прокурорунга билдиришкениң хоолгазын шыңгы редакторлааш, «диш буступ» турар немелделер-биле парлааны хөй-ниитини хөлзедип, дүвүрөткен. Чүге дээрге ында «ханныг топкаш ыяштар, хөөлбек хан, «тулчуушкун шөлү», «бандит Сундуй Женьяны хаваанче дорт боолаш, өлүрерин оралдашкан, таварылга болуп чазыпканындан ол дирег артка...» дээр ышкаш коргунчуг сөстөр бар. Оон ыңай парлаттыг чүүлде «орустарны эттеңер, согунар, машинаның радиаторун, шывыын үрей боолап каапкан», «...кожуунуң милициязы, прокурору, чагырга даргазы кем-херк үүлгеткеннерни болукчулар дег камгалап турар» дээр. Азаска школа доозукчуларының бөлүк хулиганнарның халдаашкынын Бесланга болган халап-биле автор дөмейлээр. Красноярскиниң «Очевидец» (№24, июнь 19, 2006 ч.) солунуң журнализи Надежда Столярук «Азас хөлге болган ханныг содаа» деп материалында «Тывада орус школачыларны чүү дээр унуткаар (өлүрер) деп турганыл?», «Орустарны согунар, унуткаар, күштеңер» — дээр оон-даа өскө коргунчуг домктарны ында бижээр. Бо кем-херек үүлгедишкенинге хамаарыштыр прокурор хыналдаларының түңнелдериниң болгаш эрге-хоойлу камгалалының органнарының ап чоруткан хемчеглериниң дугайын маңаа чугаалап берээрли.

Баштайгы истелгеден илереттингени болза, турбааза чоогунда чурттап турар назы четпээр А-ның аалынга Адыр-Кежигден бөлүк оолдар чедип келгеш, арагалап эгелээр. Ол үеде ийи ЗИЛ-131 маркалыг автомашинага, ийи «ИЖ-Планета» деп мотоциклге школа доозукчулары чедип келгенер. Эзирек аныяк оолдар мотоциклдерни ол дүне оорлап алып дээр күзели дүптээр, оларны дыштанып келгенер дораан эскерип кааш, ойладыпкан. Дидим болуру-биле араганы ам-даа немей ижип алгаш, дүне лагерьге халдааш, мотоциклди былаап алырын шитпирлээр. Ынчангаш ок чок биче калибриг ТОЗ винтовка, 12 калибриг ИЖ деп үрелик боо, ийи балды, бижектер-биле чепсегленип алганнар Эзирек назы четпээр оолдарның аразында 1999 чылда халдаашкыныг үптээшкни кылганы дээр сес чылда хосталгазын казыдып шиттиргеш, 2005 чылдың декабрь 2-де хосталып келген, кайда-даа ажылдавайн турар 39 харлыг Херел Кол, ооң дүңмазы кайда-даа ажылдавайн, өөрнемейн турар 21 харлыг Малчын-оол Кол болгаш назы четпээр К. Б. Ч. бар, оларны тудуп хоругдаан. Кем-херек үүлгедишкениниң канчаар болганын, ооң киржикчилерин тудуп, истеп, байысаар ажылдарны ам-даа уламчылавышаан.

Будунче бижектеткен 17 харлыг А.Налимов Тожунуң төп район эмнелгезинге июнь 14-түн дүнезинде эккелген, ол дораан кижиниң амы-тынынга халдап, кадыынга кемдээшкенин чедиргени дээр РФ-тин Кеземче хоойлузуңуң 112-ги чүүлүнүң 1-ги кезеэн езугаар кеземче херээр оттурган, ол чүүлдү езугаар хосталгазын үш чылда казып шиттирери көрдүнгөн. С.Ю.Долгихти балыглааныга хамаарыштыр РФ-тин Кеземче хоойлузуңуң 111-ги чүүлүнүң 1-ги кезеэн-биле кижиниң кадыыга өжөгээр аар

хора чедиргени дээр херекти оттурган, ол чүүлдү езугаар ийи чылдан сес чылга чедир хосталгазын казып шиидери көрдүнгөн. Билдинмес бөлүк кижилер школа доозукчуларының күш ажыглап халдааш, «ИЖ-Планета-5» маркалыг мотоциклди оорлай бергениниң дугайында В.Г.Иконниковтуң билдиришкенин езугаар РФ-тин Кеземче хоойлузуңуң 162-ги чүүлүнүң 2-ги кезеэн-биле бөлүк кижилерниң ок-чепсек ажыглап тургаш, халдааны дээр херекти оттурган, ындыг кем-херек үүлгедишкени дээр беш чылдан он чылга чедир хосталгазын казывышаан, акшага торгаары база көрдүнгөн. Тожунуң прокурорунуң июнь 14-те доктаалын езугаар бо үш херекти чаңгыс кылдыр каттыштырган, республика прокурорунуң айтышкынын езугаар ол херекти ТР-ниң Прокуратуразының онза чугула херектер килдизинче оон ыңай истелгени уламчылары-биле дамчыткан.

Бо кеземче херээр езугаар кем-херек үүлгедии болган черни шинчилеп көргөш: бирээзинде хан борашкан ийи балдыны, Ч.Ө.-ге хамааржыр заводка кылган бижекти, орлуп үрели берген хепти тып хавырган. Ол ышкаш В.Г.Иконниковка хамаарылгалыг «ИЖ-Планета-5» маркалыг мотоциклди, бичи калибриг винтовка, 12 калибриг ИЖ деп боону тыпкаш, хавырган. Каразыттырып турарларның чурттап турар бажыңнарын база үжээр. М.И.Колдуң чурттап турган Адыр-Кежиг суурда бажыңындан 12 калибриг ИЖ маркалыг боону, үш окту, карабини, ооң тос огун тыпкан. Оттурган херекке хамаарыштыр когараан кижилерни, каразыттырып турарларны, херечилерни байысаап, судэмчи, физика-техниктиг болгаш өскө-даа экспертизаларны эрттирген.

Республика прокуратуразының улуг истекчизи Эрес Ховалыг июнь 18-те республика прокурорунга билдиришкни бижээр хамаатылар-биле ужурашкан. Аңаа ук билдиришкенинде айтыгынган фактылар — «Азас» уруглар лагеринче, туристер баазынынче, балыкчылар суурунче үргүлчү халдап турарынын, шагдаа ажылдакчыларының кем-херек үүлгедишкенин чажырып турарынын дугайында болгаш өскө-даа фактыларны сайгарган. Билдиришкенинде ат салган хамаатылар-биле чугаалажырга билдиришкенинде кирген тода фактыларын кым-даа бадыткап, адап шыдавас болган. Билдиришкенинде ат салган хамаатыларның чамдыызы номчуваан, азы төңчүзүңге чедир номчувайн ат салган болган, ынчалза-даа магазин чанынга бир шил арагазын былаатканын, бир-ле кижиниң оглу кудумчуга содалаажып турганын, Тоора-Хем суурга оолдар өрү-куду аъттыг шаап турда, шагдаалар хемчег албаанын хомудаан.

Эрес Ховалыг район прокуратуразына чонну боттарының хуу айтырыгы-биле чедип кээрге хүлээр ап, сүмележи, оларның хомудал, санал-оналын дыңнап, хемчег алыры-биле кайы-даа үеде чедип кээр ужуражырынче чалаан. Кым-даа хууда айтырыг-биле келбээр.

Тожу кожуунуң эрге-хоойлу органнарының чондан келген чагаалар, билдиришкенин-биле канчаар ажылдап турарын, кем-херек үүлгедилерин чажырган, херек оттурарындан ойталаан фактыларның бар-чогун илередир сорулга-биле Адыр-Кежиг суурга, Азас лагеринге, турисчи бааза, балыкчылар суурунга хамаарыштыр

2006 чылдың январь 1-ден июнь 18-ке чедир келген билдиришкенин сайгарып көргөн. Адыр-Кежиг суурдан ол үеде 35 билдиришкни кирген, 12 херекти оттурган, ийи херекке хамаарыштыр административтиг протокол тургускан, дөрт херекти чөпсээрелге судунче дамчыткан, үш херек истелгеде, 4 билдиришкениге херек оттурарындан ойталаан болган.

Уруглар лагеринче халдаашкынар дугайында дыңнадылар, билдиришкенин кирбээр. Прокурорунуң улуг дузалакчызы Э.Ховалыг билдиришкенинде фактыларын хынаары-биле үстүнде адаттыгынган объектилерге барган. Турбаазаның эргелекчизи Оттук-оол Ондарга, № 12 профучилищениң директорунуң оралакчызы Наталья Дончай-оолга, «Азас» уруглар лагериниң удуртукчузу районда өөредилге килдизиниң методизи Чеченей Чорбаага, «Дамырак» лагериниң директору Өлчей Мөңгүн-оолга, суурнуң балыкчыларыга ужуражып, чугаалашкан. Оларның шуптузу кандыг-даа халдаашкынар болбаанын бадыткааннар.

Азаска дыштаныр дээр чедер берген доозукчуларга-даа, оларның ада-иезинге-даа ол коргунчуг дүне бүгү амыдыралында уттундурбас артып калыр, ол ышкаш хоойлу езугаар үүлгедии дээр шиттирер эзирек хулиганнар база ол дүне уттундурбас. Ынчалза-даа республика прокурорунга билдиришкенинде база солуннарда дыка хөй меге, хоп-нүгүл кайын «төктүп» келген чүвөл? Бөлүк кижиниң мурнундан билдиришкенин ада-иениң дилээр-биле Тоора-Хем суурнуң Төлээлекчилер хуралының даргазы ол болушкунга кандыг-даа хамаарылга чок Галина Васильевна Шогжал бижээниң РФ-тин Федералдыг айыыл чок чорук албанының Тывада эргелелиниң ажылдакчылары-биле истекчилер кады илереткен. Эрткен соңгулдаларда Г.Шогжал кожуунуң чагырга даргазының албан-дужаалына соңгутпайн барганының ужурундан амгы кожуун чагырганының, эрге-хоойлу камгалаар органнарының ажыл-чорудулгазын буруудадыры-биле аргаларны ажыглап, истелгениң түңнелин манавайн, ук билдиришкениниң хоолгазын «Риск» солунче чорудупкан болган. Солунуң журналистери фактыларын хынаар хамаанчок, харын-даа отче үс кудупкан. Красноярскиниң «Очевидец» солунуң ажылдакчызы мырыңай хөлүн эрттир өөскүдүпкен. Эзирек хулиганнарның кем-херек үүлгедиин национал айтырынынче шилчидип, хөөредип, нүгүлдээр — бужар, каржы үүлгедиг-дир. Кайы-даа солуннарның журналистери национализм «чыттыг» материалды күштелдирер сорулга-биле Тоора-Хем суурнуң эн-не хүндүткелдиг чурттакчыларының бирээзи 28 чыл башкы стажтыг Алла Иннокентьевна Некрасованың адын шугланып ажыглааны кандыг-даа журналистичи чурум-нормазына, арын-нүүрүңге таарышпас чаржынчыг багай чүве-дир. Башкы «Риск» солунче материал биживээр, июнь 14-те аңаа ада-иелер келгеш, прокурорже билдиришкни бижиривис ол-дур дээрге саазына адын салып берген. «Риск» солунга үнген материалды башкы номчааш, ада-иелерниң шуптузунче телефоннааш, кым ону бижээни айтырарга кым-даа билбес болган. «Очевидец» солунуң журнализи башкының бажыңынче телефоннааш, чугаалашкан. Дескиндир октар ында-мында сыгыржып, машина кабина-

зының шилдери буступ чаштап турганының дугайында чаңгыс сөс чугаалашпаан деп ол тайылбырында бижээр. Ол дүне доозукчулар-даа, ада-иелер-даа аажок кортканындан карактары улуг-улуг кылдыр хере көрүп турган, а хопчуларның дылы оон-даа улуг, узун болган. Тоора-Хемге болган хуралга ада-иелер дөрт улаштыр боолаанын дыңнаанын чугаалаан, ону байысаалга протоколунда база бижээр. Балыкчы Дмитрий Афанасьев аңаа доозукчуларже хулиганнар халдаанының дугайында дыңнадыг кээрге бодунуң «Вепрь» деп боозундан халдакчыларны коргудар дээр дөрт катап агаарже боолаанын бадыткаан. Ол ышкаш халдаашкын болган дүне «Орустарны согунар, күштеңер!» деп сөстөрни башкы А.И.Некрасова дыңнаваан, ынчангаш журналиске ындыг чүве чугаалаваан.

«Очевидец» солунда Алла Иннокентьевна мынча деп чугаалаан деп бижээр: «Бистерни орустар дээр көөр хөңү чок боор — деп бодап тур мен, бо маңгыстар үр болбайн хосталып кээрин эндевейн тур мен».

— Авам хакас, төрелдеримниң хөй кезии тывалар, черле ындыг чүве чугаалап шыдавас мен — деп башкы тайылбырлаан.

Чоокку үеде нүгүлдүг хоп материалдар «Енисейде АиФ», «Комсомольская правда» солуннарга база үнүп кээр чадавас. «Комсомольская правданың» журнализи А.И.Некрасоваже телефоннааш, материал белен, чүгле класстың чурату херек дээр. Информацианы кайыын алганы билдинмес.

Солун дээр — хөй-ниитиниң санал-оналын хевирлеп тургузар хүлээлгелиг массалыг информацияның чепсээр-дир. Хоп-нүгүл парлаар солун чоорту кызы сеткилди шыныч эвес политиктерниң эрге-чагыргаже чүткүүрүңге чамдык чазый, чашпаа кижилерниң кичээңгейин бодунче хаара тударының чепсээр, националисчи лозуңнар, кыйгырылгар парлап, улустар аразында найыралды божаңнадып, баксырадырын кызыдып турар солуннар хоралакчы саазын апаар. Ынчангаш эрге-хоойлулуг күрүңге ындыг солун чурттап, чырыкче үнер эргези чок. «Риск» биле «Очевидец» солуннарның журналистериң националдар болгаш шажыңнар аразында удурланышкынарны өөскүүрүңге киржилгезин прокуратура хынап эгелээр. Ол дүне балыглаткан С.Ю.Долгих националисчи кыйгырылгар, кыжанылгар черле дыңнаваанын истекчилерге чугаалаан. Ол ышкаш халдаашкына таварышкынарның чаңгызы-даа ындыг сөстөр дыңнаваанын хуралга бадыткап, чугаалаан. Ол орус дылга чугаалажыр доозукчуларның кады школа дооскан тыва эштери Любовь Донгак, Мария Аңгырган, Анна Чигжит, Женья Сундуй дээр, өскелер-даа халдаашкына база таварышкынар.

Эзирек хулиганнарны чүгле суд кем-херек үүлгедикчилери деп адап болур. Журналистерге ындыг эргени кым-даа бербээр. Бүгү болушкуну эрге-хоойлу камгалаар органнар тодарадып, адын адап, орнун айтыр. Кем-херек үүлгеткенинге каразыттырып турарлар хоойлу езугаар шиткелге онаажыр.

Василий КРИВДИК, ТР-ниң Прокуратуразының массалыг информация чепсектери болгаш хөй-ниити-биле харылзаа тудар талазы-биле кол специализи.

Мөңгүн-Тайгага онза айыылдыг болуушкун

Ырак-узак Мөңгүн-Тайга кожуунун төвү Мугур-Аксыга аныяктарның дискотекасы өске кожууннарда ышкаш среда болгаш суббота хуннеринде болуп турар. Июль 5-тиң хүнүнде 23. 45 шакта чайгы танцы шөлүнге тус черниң аныяк оолдарының аразына улуг шош-содаа болганының түнелинде, аңгы-аңгы чаданың кемдээшкннерин алган 6 кижини, оларның бирээзи шагдаа ажилдакчызы, кожуунун төп эмнелгезинге чедирген.

Баш бурунгаар хыналдадан билдингени болза, шош-содаа аныяктарның чурттап турар чериниң айы-биле кудуку, үстүкүнү суур оолдары деп аңгылашкан бөлүктөрүнүн аразына болган. Ооң мурнунда оолдар аразына ында-хаая «үскүлежишкннер» турза-даа, июль 5-тен 6 дүнезинде ышкаш мындыг улуг шош-содаага чедерин кым-даа бодаваан. Суурнун кезек аныяктары чайгы танцы шөлүн тус черниң чагыргазы-биле дугуржулга езугаар хөлезилеп алганына база музыка аппаратуразын садып алырынче боттарының акшазын киригенине сылдаглап алгаш, «боттарының бөлүн» төлевир чок эрттирип турганы — шош-содаага эге чылдагаан болганы билдинип турар. Ооң түнелинде, 23 шак чоокшулап турда, херим ыяштары, даштар-биле чепселгенген 80 хире кижилер танцы шөлүнге чогуш ээлеп, долгандыр турар кижилерни тоомчага албайн, хөй-ниитиниң корум-чурумун каржызы-биле үрзэн.

Аңаа ажилдап турган корум-

чурум хайгааракчылары аныяктар 50-60 муң рубль өртектиг музыка аппаратуразын чуура шаап, хөлзеп эгелээрге, дораан дузаны кыйгырган. Хоюлу-дүрүмге удур чорукту чавырылдырынгана дузалаары-биле ийи машинага шагдаа ажилдакчылары чедип келген. Херектиң ол хире нарыдай бээрин манаваан шагдаларның машиназын ол дораан ол-бо чүктен келген даштар үглей берген. Чокшуп турган оолдар аразында дуза дилзэн эжин хостап алып дээр шагдаа ажилдакчызы хулиганнарның холунче кирип, эттедип, соктуруп эгелээрга, өске шагдаа ажилдакчызы калашников автомадын өрү адып, ону ажылгаан. Ынчалзажок ол безин дуза болбаан. Шагдаа боду база өөрүнге дуза кадар дээр калчаараан бөлүкчө чоокшулап кээрге, оларның күш-мөөнү олче угланган. Бо таварылгада шагдаа ажилдакчызы «Милиция дугайында» хоюлунун 15 чүүлүнүн 1 кезинге дүүштүр калчаараан бөлүктүн халдакчыларының бирээзинге

удур чепсезн ажылгап, будунче балыглаан. Чүгле ынчан содаачылар оожургап эгелзэн. Милиция ажилдакчызының ынчан ок-боо ажылгааны прокуратура органның баш бурунгаар үндүргөн түнели-биле чөптүг болуп турар.

Хулиганзыг чоруктуң түнелинде, албан чериниң автомашиназы урелип, ИХК-ге когарал база чедиртинген.

Болган херекти дораан кожуунун прокурорунга, кожуун чагыргазының бирги оралакчызына болгаш Тыва Республиканың ишти херектер сайыдының хүлээлгелерин күүседип турар В.В. Гизатуллинге дыңнаткан.

Кожуунга милицияның онза айыылдыг байдалдарының дайынчылары болгаш криминалдыг милицияның ажилдакчылары тус черниң милициязынга дуза чедирери-биле чедип келген. Шош-содааның эгелекчилери болгаш киржикчилерин тодардыр оперативтиг-истелге ажилдарының түнелинде, Мугур-Аксының 21-23 харлыг каразытырып турар 6

АНЫЯКТАРЖЕ САГЫШ САЛБААН

чурттакчызын хоругдалга алган. Оларның бирээзи РФ-тиң КК-ниң 111 чүүлүнүн 1 кезезинге дүүштүр шош-содааның киржикчилеринин бирээзин бижек-биле балыглаанынга буруузун миннип турар.

Июль 9-та херек болган черден кем-херек үүлгедикчииниң ажылгаан ханныг доңгураан тып-каш, херекке кошкан.

Июль 7-де ТР-ниң ИХЯ-ның сайыдының оралакчызы, милицияның полковниги Александр Климовка удурткан шагдаа ажилдакчылары суурга келгенде онза айыылдыг херекке хамаарыштыр база Тыва Республиканың Чазааның 01.12.05 ч. №1349 «Тыва Республиканың девискээринге корум-чурум үрээшкннериниң профилактиказын чорударының республиканың тускай сорулгалыг 2006-2007 чылдарның программасын бадылаарының дугайында» доктаалыга дүүштүр кожуун чагыргазынга оперативтиг хурал болган. Хурал кожуун чагыргазының даргазының оралакчызының, кожуун прокурорунун,

спорт, аныяктар болгаш туризм талазы-биле комитеттин даргазының, кожуунун Төлээлекчилер хуралының даргазының хүлээлгелериниң күүседикчииниң, культура килдизиниң эргелекчииниң, Мугур-Аксы школазының башкыларының болгаш Мөңгүн-Тайга кожуунун ИХК-ниң удуртулганының киржилгези-биле эрткен. Аңаа онза айыылдыг болуушкунун чылдагааннарының бирээзи — тус чер чагыргазының көдээ черниң аныяктарының дыштанылганын сула салыпканында деп айткан.

Ынчангаш болган херекке хамаарыштыр коллегияның калбак хуралын эрттирерин, аңаа шак мындыг фактыларның чылдагаанын сайгарып чугаалажырынче суурнун чонун база келдирерин, культура-массалыг хемчеглерже аныяктарны хаара тударының дугайында шиитпирлерни хүлээп алган.

Лада ОЮН,
ТР-ниң ИХЯ-ның парлалга албанының удуртукчузу.

Төлептиг салгалды кижизидер дээр

Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызы 2010 чылга чедир школа бүрүзүнге тус черлерниң төөгүзүнүн дугайында музейлерни ажыдар сорулганы салып алган ажилдап турар. Бо талазы-биле тодаргай ажилдар кылдырган деп чугаалап болур.

Сөөлгү үш чыл иштинде республиканың 53 школазында музейлер болгаш 61 школада чурт-шинчилел булуңнары ажилдап эгелей берген. Музейлерде болгаш чурт-шинчилел булуңнарында күш-ажыл база дайынчы алдар кезектери бар. Чижээлээрге, Кызылдың школалары хоорайны аңгы-аңгы микрорайоннарда чарып алгаш, оларның солун төөгүзүн тус-тузунда делгез, уруглар харыылап турар девискээринде чурттап турар Ада-чурттуң Улуг дайынының, көрей, афган болгаш чечен дайыннарының киржикчилери-биле ажилдап турар. Чок апарган хоочуннарның чевеглерин аштап-арыглап, карактаар база хүлээлгелер.

Республикада ажыттыганын школа музейлериниң паспортташыкынын кылып чоруткан. Ында бижиглаттыганын дилээшкнн отрядтары боттарының черлеринде хоочуннар-биле ажилдап турар. Чижээлээрге, эрткен чылын Каа-Хем кожуундан бир ындыг отряд көрей дайынының киржикчилериниң долчу намдарларын белеткзэн.

Республиканың өөреникчилериниң ортузунга шериг-патриотчу кижизидилгени күшлөдирери-биле, төрзэн чуртунун алдарлыг эрткен оруунга чоргааралды оттурары-биле боттандырып турар бо ажилдарның шугуру-биле школачылар аразында «Тирилгениң салюду!» шериг ырылар конкурсуун бо чылын катап «диргискен». Чүгле оолдар аразына эрткен бо бирги республика конкурсу кончуг бедик деңгелге организастаттыганын көрүкчүлөр, ооң киржикчилери демдеглзэн.

Ямы школаларының библиотекаларының ном фондусун элбекшидер дээр ажилдарны база чорудуп турар. Оларның аразына кол черни шериг-патриотчу темалыг номнар элзээр. Юрий КӨК-ООЛ.

шагдаалар чедип келген. Кадарчыны са байысааш, протоколга хол үжүүн салдырып алган. Ооң соонда чүү болганы, кандыг хемчеглер алдынганы дыңналбаан.

Бо чылдың май 9-та, Тирилге хүнүнде, суурувустун мурнуу талазында кодан хоюну 78 харлыг Хертек кадарып чорупкан. Аалдын хамык аныяк-өскени хүреш көөр дээр хоорайже чорупкан чүведир. Бажыңга чүгле кады багай кырганның кады-кырааны артып калган. Кырган хоюн одарга чедирип келгеш, долгандыр, ховуну дескинди топтап көргүлзэн. Карак чедер черде чүве көзүлбзэн. Суурнун улуг бок төгер черинде каш кижилер демир-дес диленип, чимзенген турганнар.

барып, ооң-биле сүржүр харым чогул, аштангы көк бөрүлөр хырын тоттуруп алырлар ыйнаан» дээр, хоржок болган. Ол кем-херек үүлгедии шак ынчалдыр бастынып калган.

Халас эът чип, изиг-ханнап өөрени берген дээрбечилер анаа олуруп кайын шыдаар. Бо болушкунун соонда ийи неделя ажа дүжүп чорда, «шанхайчыларның» соңгу талазында кодан хоюн ээлчег езугаар 61 харлыг Монгуш кадарган. Майның 29-түнүн. Ол хойларың радиостанциязының барың талазын таварааш, чоорту Көк-Тей фермазынче углай үндүрүп бар чораан. Көк-Тейниң баарыңа келгеш, хойларның маңнажыры оожургап, даг кырынче

шыдаар боор, ол медресин оскунупкан. Үптөкчилер ону тей кырындан, борбак ыяш дег, чууй тепкеш, арлы бергеннер. Кажан ол миннип келгеш, бажындан төгүлген ханны чода тырткаш, балыг черин бөрү-биле дуй тырткаш, улуг орукче базып үнүп келген. Ферма-биле суур аразында кылаштакан улустан медээни дамчыдыпкан.

Халдаашкын 11-12 шак үезинде болган-даа болза, шагдалар кээр турда, ол аразы элзэн узудай берген. Суурнун болгаш ыңай-бээр эрткен-дүшкен машиналарны олар хынал көргөн.

Эртенинде истекчилер кадарчының чугаазы-биле дээрбечилерниң фоторободун кылып

Оорнуң оруу муңгаш
АК МАШИНА КЕЛГЕН СООНДА...

Хойлар хырын тоттуп ойттап алгаш, дүш соонда чыдыннап эгелзэн. Кырган база бедик дөң кырынга саадай шаап алган. Бараадап ораарга, суурдан бир ак машина халдып орган. Таакпы тыртым безин четпзэнде, машина хойлар чанынга барып доктааган. Машинадан үш кижилер үнгеш, машиназын долгандыр кылаштакан соонда, бирээзи олче углай базыпкан. Келзе-ле ол кижилер кулаш чыгыы селемезин ушта соп келгеш, бизин чеңи-биле чода соккаш: «Шимчээр болзуңа, борбак бажың үзе шааптар мен, шимче, ашак!» диген. Кырган кижилер удурланып хөделир дээрге, күш чедер эвес, ыыт чок кайгап орган. Ол аразында артканнары ийи хойну туткаш, машиназынче кирип октагылап алганнар...

Ак машина-даа, самолет дег, дугуйлары черге дээр-дегбес, ыңай болган. Кадарчы тарады маңнажы берген хойларын дозуп кааш, «чалыы үем болза, «чыда өлүр чылан эвес», боларга кайын алзыр мен» деп ишти-хөңүн чазап, карактарындан чарыштырып бадып орган карааның чаштарын холу-биле чода тудуп, чоруп орган.

Аалыңга келгеш, болган таварылганы кадайыңа чугаалаарга, оозу милицияга барып демдегледип каг деп чадашкан. «Ынаар

таваар бедип, көдүрлүп эгелзэн. Кадарчы дөш өрү үнүп ора, хая көрүргө, бир ак машина Көк-Тей фермазын таварып, олче углай ыдыпкан. Машина ооң чанынга тура дүшпейн-даа даг кырынче үне халды берген. Чүгле машина иштинде чораан улустун кайганырыла кончуг. Кадарчы «ажыл-херек кылып чоруур кижилер-ле ыйнаан» деп бодап, базып орган.

Хойларның башкылы даг кырынче үнүп эгелзэн, соңнааннары үстүп чыдып калган. Хойларын чыдып калбас дээр, кадарчы базымын дүргедипкен. Тейниң кыры көстүр-көзүлбес чорда, чүве-ле «дырс» дээр ышкаш. «Хөмүр-даш уургайында улус чер чазылдыра берген-дир аа» деп бодап базып орда, тей кырында хойлар аразында ак машина бо турган.

Машинадан үнген бир кижилер келгеш: «Инек чидирипкен улус бис, чүве көрдүңер бе?» — деп бо. Кадарчы: «Чүве-даа көрбөдим, кажан чиде берген инек боор...» — деп чорда, соондан келген кижилер кадарчының бажыңче хол-боозу-биле бир хаккан. Кадарчының бажы дескинип, хамык чүве көжүп-шимчеп эгелзэн. Ынчалзада ол бир холу-биле хол боозундан сегирип алган. Күштүг согудан албаарай берген кижилер дээрбечилер-биле каяа тутчуп

тургускан. Дилээшкнн үргүлчүлөп турар.

Хоюн алзып турган кадарчыларның чугаазындан алырга, дээрбечилерниң аразында херэжен кижилер база бары билдинип турар.

Үптөкчи кем-херек суурдан ырак эвес черге болуп турар болгаш, милицияга дыңнадышкын четпейн чорда-ла, олар Каа-Хем суурга, Кызыл хоорайга дораан чедер халды бээр. Ынчангаш чаштынып, дээр бээрине оларга үе четчип турар хире. Шагдаларның талазындан кадарчы кижини байысаап, шимченип чадап турдала, чүвениң хөлү эртип турар.

Милиция ажилдакчыларының талазындан Көк-Тей девискээри, мал кадарар черлерни доктаамал хайгааралга ап, кадарчыларга дужуп, көсүлчү чоруур чүве болза, дээрбечилер база сести бербес деп бе? Шагдаларда өске кылыр ажилдар чок эвес, хүннүн хөй кадарган улус-биле кады чорунар дээр арга база чок. Бир эвес «кокайларны» тудар дээр болза, оларны аглаар алаар. Кадарчылар-даа ажурга таварышса хөңү-ле.

Виктор ДАНДАР,
ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы.

Каа-Хем суур.

Каа-Хем суурнун чөөн талазының бажында бажыңнарның чурттакчыларын чон «шанхайчылар» дээр. Мында кайы-даа кожууннарның төлээлери бар. Бо черде турмуш чурттап берген эш-өөрлер колдуунда дузалал ажил-агыын тудуп, мал-маганын азырап өстүрүп турарлар. Бистиң «Шанхай» девискээринде бода мал ийи кодан, шээр мал үш кодан. Малдың ээлери башкарар кижилерни шилип тыпкаш, ээлчег езугаар мал-маганы кадарар шиитпирни үндүргөннер.

Сөөлгү үеде бистерни дүвүредип турар айтырыг — ийи буттук «кокайлар-ла» болгай. Олар дүнеки үелерде чимзениринден эрткеш, хүндүс ажы-биле былаап турар апарган. Эге баштай эрткен чылдың күзүн чүве. «Шанхайдан» ырак эвес ийи километр хире черге, радиостанцияның артынга, орук кыдыыңа дыштанып чыткан хойлар чанынга ак, даштыкы машина ужугуп келген соонда, машинадан үне халышкан оолдар хойларже халышкан дораан, казыра дег ак хойну сегирип алгаш, машиназынче чадай-чадай, пат боорда кирип соп алган. Ол үеде 62 харлыг кадарчы Ооржак чус метр хире черге дыштанып орган кижилер. Ол кончуг дүргөн тура халааш, алгырып-кышкырбышаан, хойларынче маңапкан. Дээрбечилер: «Бээр кээр болзуңа изиң чыдың-даа чок кылдыр чидир шааптар бис, ашак» дээр машинага олурупкан соонда, довурак-доозун буруңайнып чыдып калган. Машинаның догуар-саны-даа орта көзүлбес, оолдар-даа таныттын-майн барган.

Бичии болганда, Көк-Тей фермазындан ГАЗ-53 маркалыг чүк машиназы маңап орган. Кадарчы дозарга, машина тура дүшкен. Улуг машинаның чолаачызындан: «Дээрбечилер хоюн былаап алгаш барды, ырак эвес бо «Шанхайже» кире берди, доозуну көстүп тур, соондан хап көрөм, дунмам, дуза болзун» — деп, кадарчы дилээрге, чолаачы оларның изи-биле хаккан. Суурга кирип келгеш, кезек кудумчуларны эргий көөрге, кудумчу бүрүзүнде-ле ийи-үш ак-ак машина турар боорга, чөгенгеш, чоруй барган.

Кадарчы хоюн кирип кааш, милицияга барып чугаалаарга,

«КӨК-ТЕЙ СУУР»

деп эде адаза чүл?

Делгем чурттуг, төрзэн дылдыг болурга, ол ыш-каш онза чүве кайыын турар. Тыва чон боттары-выс эвээш санныг болзувусса-даа, чүгле Россияда эвес, харын-даа делегейде ат-алдарывыс чаңгы-ланы берген. Ол улуг өөрүшкү.

Тыва дылывысты чидирбес дээш ажилдап турар эртемденнер чыл санында көвүдөп турар. Ол чоргаарал деп бодаар мен. Дылывыс арыг болзун, өскерилбесин, үрелбесин база бокталбазын дээш оларның кылып чорудуп турары ажилдар мактанчыг. Ол эки-дир.

Сөөлгү үеде кижил төрөлгениниң амыдыралы өскерлип, чурттар экономикалары хөгжүп оорары-биле чугаа-домак база бодунуң аайы-биле бир янзы чаартынып турар. Ооң уржундан радио, телевидение болгаш солун-сеткүүл дылы дыка баксыраандыр. Утказы эки билдинмес сестер мырыңай көвүдээн. Чижээ, «ООО», «ОАО», «Гаруда», «инвестор», «энхор», «офис», «дайджест», «бизнес», «Билайн», «МАГАТЭ» деп сестер-дир. Оларны очулдуруп билбес бис, ынчан-

гаш бо сестерниң утказы база билдинмес. Бистер «простокваша» – «хойтпак», «сыр» – «быштак», «творог» – «ааржы», «каша» – «кадык», «сыворотка» – «сарыг-суг» деп сестерни мүн-не билип, очулдуруп чоруур болгай бис. Ол үстүндө адаттынган билдинмес хураангай сестерни эртемденнер биске тайылбырлап, бүгүдеге чарлап бээр болза эки-дир.

База бир орталанмас хамчык бар. Чер-черлерниң төөгүлүг аттарын өскертир, ону бир чугаа утказы билбес кижини-биле таарыштыр адаарывыс бар-дыр, ол чорук болур бе? Уругайлыг - Аргалик, Арыг-Үзү – Аргун дээн ышкаш. Шаанда Көк-Тей деп адап чораан черивисти мырыңай «Дальний Каа-Хем» деп адап туруп берген. Чүгле Көк-Тей ортумаг школазы ол атты бодунда арттырган. Эр хейлер! Каа-Хем кожууну база бар болгай. Ынчангаш Кызыл кожуунуң төвүн Көк-Тей суур дизе, чөптүг болгу дег. Бистин идегелдиг агитаторларывыс: солун, радио, телевизор болгай. Оларны дамчыштыр чарлап, чөптүг эде адаашкынны кылза чүл?

Тежит ЭРЕНЗЕН.

Каа-Хем суур.

Чараш, чоргаар дыңналзын

Дайын болгаш ооң соонда-даа чылдарда тыва чон орус-тыва сестерни холуп чугаалавас турган. Орус чон база чугаазынга тыва сестер ажыгласа чораан. Ол үелерде Би-Хем кожуунуң даргазы Константин Дилгиде, нам комитетиниң секретары Санчай Оюн, Улуг-Хем кожуунуң даргазы Михаил Машпаадай, нам комитетиниң секретары Шериг-оол Ооржак, Баян-Кол суму чагыргазының удурткучулары Дуюган Кыргыс, Балдай-оол Байкара, Биче-оол Самбуга, Александр Хөленчик, Татьяна Намчылак, Петр Бады-Назын олар база тывалар аразынга арыг тыва дылга, орус чон аразынга арыг орус дылга чугаалаар чорааннар.

Амгы электронуг массалыг информация чепсектериниң ажилдакчыларының аразында хөй орус-тыва сестер ажыглаар кижилер бар. Кайы-бир дылга арыг чугаалаар журналистер ийи-чаңгыс. «Хойтпактаан» дылга лекциялар, теле, -радио дамчыдылгалар дыңнаарга, таан эпчок. Шак-ла ындыг «хойтпак» дылда чарлалдар, рекламалар мырыңай эңдерилген.

Тыва аныяк-өскенниң сөс курлавырында «мам», «пап», «дедул», «бабуш» дээн чижектиг сестер көвүдээни хомуданчыг. Ол ышкаш «ручка», «тетрадь», «заяние», «учеба» дээн ышкаш сестерни тыва дылда ажыглап турарынга таарышпас мен.

Тыва черлер аттарын база орусчуруп туруп бердивис. Чижээ, Балгазик, Чадан, Шагонар... Мен бо назынымда дыка хөй черлерге чордум. Хөй сөөк-язы чоннарны көрдүм. Ынчалза-даа тывалар ышкаш дылынга кам чок улус көрүп көрбээн мен.

Бир бодап олурарымга, тыва аныяктар сөөлгү үеде төрзэн дылынга номнар, солун-сеткүүлдер көңүс номчувастан ышкаш кылдыр сагындырар. Бир эвес ол, шынап-ла, ындыг чүве болза, мурнувуста кончуг улуг айыыл диргелип оорар-дыр. Ынчангаш тыва дылывысты камгалаары-биле боттарывыс аравыска суртаал ажылы чорудар бис бе?

Дыл чидер болза, нация чиде бээр деп чүвени утпаалы.

Багыт-оол БАЙКАРА.

Баян-Кол суму.

Сөстүң утказын билбезинден частырыглар

Тыва дылывыс дугайында

«Шугум чазарда шыгаар, шуугаар бетинда боданыр» деп тыва улустуң үлегер домаа бар. Тыва дылга чугаалажып турарларның аразында чамдык улустуң чогу-на бо үлегер домакты херекке албайн турарында чугаа культуразында хөй санныг частырыглар чүгле аныяктар ортузунда эвес, харын-даа удурткучу ажилдакчылар болгаш тускай эртемниглерниң ортузунда нептергей бооп турарын бо-ла эскерер бис. Ол дугайында тыва дылда үнүп турар солуннарга номчукчулар-даа, чамдык дыл эртемденнери-даа, сеткүүлчүлөр-даа хөй удаа бижип келген. Мен хуумда ол кижилерниң тыва чугааны сайзыраңгайжыдар талазы-биле санал-оналынга каттыжып, оларның бодалдарын деткип турар мен.

Бодап көөрүмге, солуннарда арнынга, хурал-суглаа (чыыш) болган черге-даа ол-ла четпестерни катаптап турар-дыр бис. Тыва дылга дүүшпес уткалыг домактарны болгаш сестерни айтып, сайгарарывыска-даа тыва чугаа культуразын экижидип алыры болдунмас хире. Хамык ужур чүдөл дээрге, ол четпестерниң тыптып келир чылдагаанарын илередип, частырыгларны эдери болур. Маңаа холбаштыр ындыг чылдагааннарга дараазында чүүлдер хамааржыр.

Бирээде, чамдык кижилерниң талазында тыва сөстүң кол утказын эки билбезинден частырыглар үнүп турар. Радиокорреспондент бир катап репортаж кылып тургаш, «казапчы арта бердим» деп дамчытты. Чогаалчы В.Б. Монгуштуң «Кадай кыстың чаңы чараш» деп чечен чугаазында «... Ира идер дээш, казапча кырынче Севзэн-биле кады үнүп келген» деп бижээ. Бо ийи таварылгада авторларның кайызы-даа «казапча» деп сөстү ылап билбес болганы ол. Казапча дээрге үстүү эргин биле алды эргинни ийи талазындан тудуштуруп турар кезекти ынча дээр. Орус дылда ону «косяки» деп адаар. Оон үлегерлеп алган «кастак» деп сөс тудугжулар аразында нептерзэн боор чүве, ынчангаш казапчаны артаары-даа,

ооң кырынче үнери-даа херек кырында болдунмас.

Ийде, тыва домактың тургузуун, сестерниң аянашкаан чедир билбейн турарында чазыглар тыптып турар. Чоокта чаа телевидение наркоманнар дугайында дамчыдылга бооп турда, бир милиция начальниги тургаш: «Милиция ажилдакчыларыга конопля белеткеп тургаш туттурган болгай сен» деп чугаалады, «Химиктиг бүдүмелдер-биле орук кыдыы бежен га черни чок кылып каан бис» деп өске агроном кижил ооң чугаазынга улашты. Бо ийи домактар билдинмес утканы илередип турар. Чаа-ла школа дооскан оол: «Бо документини үзе бижип бер» дээр-дир, тодаргайлап айтырарга, «хоолгазын кылып бер» дээни ол чүве-дир. Ындыг чижектиг чугаа кадында мындыг домак дыңналыр: «Чугаалап көрүңерем, малыңар күжү кандыгыл?». Бо болза, орус чугааның аяны-дыр.

Уште, чамдык ажилдакчылар мал чүзүнүн ылгап билбезинден шын эвес бижир таварылгалар турар. «Халин өңнүг бени...» (Эрзин улус судунуң шийткелинде) деп домакты көрээли. Малдың чүзүнүн «өңнүг» дивес болгай. Бо таварылгада «Халиун» деп моол сөстү ажыглап, ой чүзүнүг бени ынчап бижээни ол. Бо талазы-биле «Көдээ ажил-агының терминериниң словары» бар, ону ажыглаары чугула.

Дөртте, нийти чугаа культуразын сагывас, ажык чок артык сестерни чугаа кадында хөй ажыглап, ону катаптап туруп бээрге, дыңнап турган кижилерге дыка солун эвес. Чижээ: «демги ол», «черле ынчаш», «чүү чүвөл дээрге», «болза» дээн чижектиг сестер-дир. Өвүрнүң бир эмнелге чериниң ажилдакчызы кижил (фельдшер эмчи) интервью берип тургаш: «Бистер болза», «эмчилер болза», «даарта болза...» дээш-ле барды. Ындыг чугаа чараш эвес кылдыр дыңналыр чорду.

Беште, сөөлгү үеде дыңнап чоруурга-даа, солун-сеткүүлге-даа тыва домак бодунуң тыва тургузуун чидирип, орус аянче кирип, орус сестер-биле холужа

бергени кайы хөй. Школа директору кижиле школа септелгезиниң дугайында интервью берип тургаш, «школада мусор болгаш отопление талазы-биле нарушениелер бар бооп турар» деп чоокта чугаалады. Бо башкының бодал чокка чугаалаан домааның 50 хуузу тыва, 50 хуузу орус сестер бооп турар.

Оон аңгыда бир четпес чүве болза, орус дылдан очулга кылырда тывалап эвес, орус аян-биле сөс сүрген боору. Соңгулда үезинде хөй ажыглап турарывыс «үнүн бээр», «үн четпес», «үннү албаан (алган)» деп сестер парлагда-даа, радио-телевидениеде-даа, албан езузунуң чугаазында-даа ол хевээр «дүрүмчүй» берген. «Үнүн бээр, үн алчыр» деп сестер болза, каттаан кадайларның болгаш аң сегирткен сегитчилерниң ажыглаар кара чугаа дылы-дыр. «Голосование» деп орус сөстү «бадылаашкын» деп очулдуруп, «үн бээр» дээриниң орунунга, бурунгу шагдан бээр ажыглаттынып келген чаа адааным чараш тыва сөстү ажыглаар ужурлуг. Терминология комиссиязы бо частырыгы эдип, «голосование, голосовать, голосовал» деп сестерни «бадылаашкын, бадылаар, бадылаан» кылдыр дүрүмчүдери негеттинип турар, оларның шын очулгазын албан езузу-биле чарлаар болза эки. «Тыва» деп сөстү радио, телевидение болгаш «Тувинская правда» солунуң журналистери «Тува» дивисаан турлар, ону база терминком эдер ужурлуг. Ол дээрге ыяап-ла Конституция езуугаар сагыыр, албан езузунуң ады-дыр.

Тыва чугаа дүрүмүңге дүүштүр тыва сестерни шын ажыглаарын чурумчударын Терминология комиссиязында негээр ужурлуг бис. Школаларның тыва башкылары өөреникчилери-биле төрзэн дылынга арыг чугаалаар ужурлуун башкыларның август чөвүлел хуралдарга чугаалажыр болза эки. Мээң бодалым ындыг.

Григорий САНЧАА,
журналист.

Уруглар садтарында

30 чыл бараан болган

Любовь Тыкыевна Халыын Кызылдың башкы училищезин дооскаш, Чаа-Хөлде ПМК-2-ниң уруглар садына кижизидикчи башкылап ажилдап эгелээнинден бээр бо чылын 30 чыл болуп турар. Ол идегелдиг эжи Маадыр Монгушевич-биле өг-бүлө туткандан бээр база 30 чыл болган. Оон ыңай бо чылын 50 харлап турар кижизидикчи башкы эжим 2006 чылда ынчалдыр үш юбилейни катай демдегледип турар.

Өг-бүлезиниң езулуг ээзи, ажил-иши Любовь Тыкыевна үш оолдуң база бир кыстың иези. Улуг оглу Чаа-Хөл кожуунуң өрт черинде ажилдап турар, боду агроуниверситет дооскан. Ортун оглу Мирослав чечен дайынының киржикчизи, Эрес-маадырлыг чорук ордениниң эдилекчизи. Бичии оглу Мерген школаны бо чылын дооскан. Чаңгыс уруу ТКУ-нун үшкү курузунуң студентизи. Любовь Тыкыевна биле Маадыр Монгушевич үш уйнуктуг, оларның кижизидилгези дээш улуг сагыш салып чоруурлар.

Башкы эжим чурдуур, даараар,

аргыттынар болгаш ырлаар кижил. Ооң-биле каш чылдар иштинде кады ажилдаан бис. Ынчан ажилывысты база ынчаар хуваажып алып турган бис. Мен хөй-ниити-биле харылзажыр ажилдарны бодумга алып мен.

Кады ажилдап тургаш, чеже-чеже чаштарны школаже үде-ведивис дээр. Олар ам улуг кижилер апаргылаан, эртем-билигил ол-бо черлерде ажилдап чоруурлар. Чамдык уруглар баштайгы кижизидикчи башкылары, бистерни, сактып чорууру өөрүнчүг. Бистер оларны улуг кижилер апарып, эки амыдырап-чурттап

чоруурунга өөрүп турар бис.

Любовь Тыкыевна кижизидикчи башкылар аразынга эртип тургулаан дыка хөй конкурстарны киржикчизи. Оларга чаңгыс эвес удаа тиилеп азы шаңналдыг черлерни ээлеп турду. Улуг-Хем болгаш Чаа-Хөл кожууннарның өөредилге килдистериниң Хүндүлел

бижиктерин чаңгыс эвес удаа алган. Үш дакпыр юбиляр болган башкы эжимге ажилынга чогаадыкчы чорукту, чедишкыннерни, ал-бодунга быжыг кадыкшылды (50 дээрге аныяк назын ышкажыл) болгаш өг-бүлезинге аас-кежикти күзедим!

Зоя МААДЫ.

Шеф-биле туткан

Чыраа-Бажында уругларымга чоокта чаа чорааш, шаандагы «Коммунизмче орук» колхозтуң Дагыр-Шемиде чоннуң шеф-биле тудуп кааны «Чебурашка» уруглар садына кире бердим. Шаанда уругларны автобуска аай-дедир сөөртүп чораан мени кижизидикчи башкылар көргөш, «чоокта көзүлбээн кырганывыс келген-дир» деп өөрүшкү-биле уткуп алдылар.

Садиктиң эргелекчизи Тамара Көк-ооловна Монгуш-биле элзэн хөөрөштивис. Ол уруглар сады бо чылын 55 харлап турарын чугаалады. Ынчангаш аңаа белеткел ажилдары чоруп турар деп тайылбырлады. Эскерип олурарымга, черле ынчаш уругларның бо өөредилге чериниң

арыг-силини-даа аажок болду. Уругларга янзы-бүрү солун номнарны башкылар шаа-биле база садып ап турарын дыңнатты. Үш бөлүктүг бо уруглар садыныче 90 чаштар чоруп турар. Оларның өөредилге-кижизидилгези дээш кызымак ажилдап турар башкыларга Дина Мөңгеев-

на Кара-Салды, Салбак Шолбан-ооловна Монгушту, Марина Көшкендеевна Донгакты, Рита Бүрбүевна Сатты, Аяна Достай-ооловна Монгушту, Зоя Семис-ооловна Монгушту, Долаана Доржуевна Бараскованы, Алчыңмаа Даваевна Кууларны адап болур. Уруглар садының эмчизи Өлзеймаа Эрес-ооловна Саттың ажылы база мактанчыг.

Уруглар сады бо чылын 30 уругну школаже үдээн. Оларның өөредилгезинге улуг дузазын сумунуң ортумаг школазының эге класс башкылары көргүзүп турар. Ол ындыг турар ужурлуг-даа, чүге дизе, уруглар дараазында оларның холунга баар болгай.

55 харлап турар уруглар сады бо күзүн сумага ачы-дуза марафонун организаастаар деп турар. Кижизидикчи башкылар аңаа сумунуң чону, албан черлери болгаш организациялар эки киржиринге идегеп турар.

Делег-оол КУУЛАР.

Эмчиң сүмези

КУШ ГРИВИНДЕН КАМГАЛАНЫР

Грипп аары тывылдырар вирустун бир хевири 2003 чылдан эгелеп Азияның мурнуу-чөөн чурттарына көжүп чоруур куштар аразына аарыгны тывылдырып эгелээн. 2005 чылдан эгелеп Төп Азияның чурттарына ол аарыг черлик, көжүп чоруур куштар аразына тывылган. Бо чылдың июнь 9-тан эгелеп Өвүр кожуунун Убса-Хөл девискээринге куштар өлгенин улус демдеглээн. Ветеринарлык албан чери шинчилелдер кылган сөөлүндө, куштар гриви тывылдырар вирусту ол өлгөн куштардан тыпкан.

Эртеденнерниң тодаратканы-биле алырга, куштар аары тывылдырар вирус кижилерге дамчып болур деп турар. Агаар дамчытыр кижиниң тынар органнарынче вирус киргеш, аарып болур. Каш чыл бурунгаар билдинмес өкпеге дегдиришкени ышкаш (атипичная пневмония) аарыгдан-даа коргунчуг кылдыр илереп болур.

Куш гривиниң демдектери:

Ол анаа грипп-биле дөмей — эт изири, баш аарыыр, шаг чокталыр, боостая дырбадыр, чөдүртүр. Бо аарыг ханылап хоочураанда айыылдыг, кара бүүрекке, өкпеге, баарга дегдирер. Ооң уламындан кижилер хорал болур. Аарыгның эң-не кол тарадыкчылары — черлик куштар. Олар Кыдаттан Россияның Ыраккы Чөөн чүк районнарына ужуп чоруп тургаш, аарыгны тарадып турарлар.

Азырал куштарның гривиниң демдектери:

Баштай ол аарыг билдинмес болур. Ооң сөөлүндө чуурга бээри эвээжээр. Чамдыкта олар өлүп каар.

Куш гривинден камгаланыры:

Кара чаңгыс кол камгалал аарыг куштарны чок кылыры. Амгы үеде камгалал тарылгаларны ветеринария эмчилери чорудуп турар.

Куш гривинден аараанда кижилерге көстүп кээр демдектери:

Аарыг анаа грипп ышкаш эгелээр. Ындыг-даа болза, ол аар-берге эртер. Аарыг кижиниң эдиниң изири улгадыр, тынары баксыраар, боостая, шыңганнар аарыыр, караа кызар, иринээр. Ол вирус дыка дүргөн өкпеге, чүрекке, кара-бүүрекке дегдиришкенин чедирер. Бо аарыгдан куштарны ажаап тургаш, азы шала хайындырган куш эди чигеш, аарый берип болур. Куш гриви тывылган районнарың чурттакчылары дараазында дүрүмнерни сагыыр:

1. Дагаа, өдүрөк, кас болгаш өске-даа куштар-биле харылзааны үзөр. Эң ылаңгыя бичии уруглар, 60 хардан улуг назынныг кижилер, хоочураан аарыглыг улустар азырал база черлик куштарга шуут чоокшулаас, дегбес.

2. Өлгөн куштарлыг черлерге тускай хептиг эмчилерден өске улус чоокшулап болбас.

3. Дагаа азырап турар улустун дагаалары өлүп туруп берзе, дораан мал эмчилеринге чугаалаар, оларга боттары аргалыг болза дегбес.

4. Өлгөн куштарны ыңай-бээр сөөртүрдө, өрттедирде тускай хеп кедер: арнынга маска шарыыр, камгаланыр карак шилдиг, халаттыг болур, резин сапог, резин хол-хавы кедер.

5. Ажыл доостурга, тускай хепти ужулгаш, холун чуур. Хепти изиг суг-биле чуур, чуннуп, душтанып алыр. Хепти даштыгаа изиг хүнге кургадыр. Резин хол-

хавын, пакеттерни, хаптарны дораан өрттедиптер. Камгалал карак шилин, резин сапыктарны, порошок, саваң, хлор-биле чуур. Ооң сөөлүндө холдарын катап эки саваңнап чуур.

6. Өлгөн куштар чанынга турган кижилер 7 хонук иштинде эмчиңиң хайгааралына турар. Эртең, кежээ эдидиң изири хемчээр. Бир эвес температуразы 37 градустан ажа берзе, эмчиге баар, шинчидер.

Девискээринде куштар өлүп турар черлерниң улустары дараазында чүүлдерни билген турар ужуруг:

Черлик өдүрөктерниң даштыкы байдалы бир аңгы апаар: олар бажын дээскиндирип, долганып туруп бээр. Чүңү-даа эскербестеп, кижилерден-даа хойбастап, тургаш, өлүп барып дүжер.

Азырал куштарның шимчээшкени база үен-даян апаар, бажын ойталадыпкаш, сугга долгандыр эштип туруп бээр. Мойнун ыргайтыр тудуп алгаш, долгандыр турар кижилерни-даа эскербес болур. Суг-даа ишпес, чөм-даа чивес. Чамдыкта думчуундан суг төктүр, карактары аарып, чүве көрбейн баар, кадыг албаны суук апаар. Аныяк дагаалар дораан кырлып каар. Улуг дагаалар бажын ойталадыпкаш, чөм ишпестеп, ишти улгадып, бажының кызыл чери карарып каар. Кадыг, суук албаны кара ногаан апаргаш, өлүп каар. Азырал куштарга үстүндө айытканывыс демдектерни көрүп кааш, дораан мал эмчилеринге чугаалаар. Аарыг куштар чанынга турган, оларны ажаап турган улустарны «Ремандин» деп эми 100 мг. хүнде 1 катап 7 хонук иштинде ижиртир.

Таисья ДАВАА,
Медицина профилактика-зының төвүндө килдис эргелекчизи.

Шериг кезээнден чагаа

АВАМГА КАДЫКШЫЛДЫ КҮЗЕДИМ

Мээң авам Татьяна Марсуевна УЧУРАЛ Эрзин кожуунун эмнелгезинде хөй чылдарда чоннун кадыын камгалаар буянын херекти күш-ажылчы үлүүн кириштирип, ак сеткилдиг ажилдап чоруур. Мээң авам бо хүннерде төрүттүнгөн хүнүн демдегледип турар. Ооң-биле холбаштыр ынак, хүндүлүг авамга байырың чедиргеш, ажылыңа чедишкени, быжыг кадыкшылды, амыдыралыңа аас-кежикти, өөрүшкүнү күзеп тур мен.

Оглу Оматан.

Чечен Республика, Моздок хоорай.

ХОСЛУП АЛБАН-ДУЖААЛЧЕ

Федералдыг албанның харылзаа адырында харагалал талазы-биле Тыва Республикада эргелели күрүнениң хамааты албанының хостуг албан-дужаалыңа ажылдаар күзелдиглерге конкурсту чарлап тур:

Албан-дужаал — башкарыкчы специалист (юрист, кадрлар талазы-биле инспекторнун хүлээлгезин база күүседир).

Мергежил негелделери:

— «Юриспруденция» мергежилиниң талазы-биле дээди эртем;

— мергежилиниң талазы-биле хамааты албанынга (күрүне албанының өске-даа хевирлеринге) ийи чылдан эвээш эвес азы мергежилге (хамааты болгаш арбитраж хоойлу-дүрүмү мергежилге) 4 чылдан эвээш эвес үеде ажылдаан болуру;

— компьютерге ажылдап билири (ооң иштинде электроннуг почталыг биче четкилерге, «Интернет» улуг четкилерге, «Гарант» системазынга) база оргтехниканы ажылгаар деңгелге билири.

Документилерни хүлээп алыр үези болгаш чери: 667000, Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың №53 (Чүлдүм кудумчунун талазындан кирер), 2-ги каът, каб. «Сектор контроля за излучениями и регистрации РЭС и ВЧУ», тел. (39422) 1-10-20, факс. 1-09-91, E-mail: ugsn@tuva.ru. 2006 чылдың июль 10-дан 2006 чылдың август 10-га чедир ажыл хүннеринде 10.00 шактан 17.00 шакка чедир (тус черниң үези).

Конкурса киржиринге херек документацияны чарлал парлааттынганындан эгелээш, үстүндө адреске кээп алыр.

Харылзажыр кижии — И.И.Першин.
Конкурсту эрттирер хүнү — 2006 чылдың август 10-да үстүндө айыттыг адреске, удуртукчунун кабинединге.

«01» кичээндирип тур

Оваарымчалыг болуңар

Июль 3-9 хүннеринде республиканың девискээринге 5 өрт демдеглеттинген. Аңаа 2 кижии амытынындан чарылган.

◆ Июль 3-те «01» камгалал телефонунга Кызыл хоорайның Кечил-оол кудумчунун 7 «е» бажында өрт болуп турар деп дыңнаткан. Аңаа Т. Абдурахмановтун ВА3-2106 автомашиназы өрттенген.

◆ Июль 4-те Кызылда Грушевая кудумчунга хуу дача долуз-биле өрттенген. Өнчүнүң ээзи А.Охотников.

◆ Июль 5-тин хүнүндө «Эфир» дача шөлдөрүндө бажының херим иштинге өрт өөскүп үнгөн түңнелинде сери, бажының бир ханазы, эт-сеп өрттенген. Өрт бажының ээзиниң 1988 чылда төрүттүнгөн огу А.Седениң от-биле оваарымча чок чоруундан үнгөн.

Ол-ла хүн Туранның Дружба кудумчунун бир бажының сыртык-дөжек өрттенгениниң түңнелинде, орун кырынга база ооң чанынга өрттенген эр, херэ-жен ийи кижиниң мөчүзү тывыл-

ган. Олар эзирик турганын болгаш өрт таакпы одундан өөскүп үнгенин баштайгы истелге айтып турар.

◆ Июль 6-да Бай-Тайганың Тээли суурга бир бажының ханазы өгнүң ээзиниң бурууз-биле өрттенген.

Эрткен неделяда болгаш оон мурунда болуп турган өрттерниң хөй кезии өнчү-хөреңгиниң эзлериниң от-биле оваарымча чок чоруундан үнүп турарын кичээндиришаан, өрттүң айыыл чок чоруунун дүрүмнерин сагырыңче кыйгырып тур бис. Боттарыңарны болгаш чоок кижилериниң айыыл чок чоруун тургузары силерден хамааржыр!

С.ШОЙЗАТ,
ТР-ниң Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар талазы-биле агентилели.

Чагаалар аразындан

Бот-боттарывыска хумагалыг чоруулуңар

«Авай!», «Ачай!» — эң-не тааланчыг, чоргааранчыг сестер. Олар келир үениң мөзү-бүдүштүг болгаш иштики делегейи бай кижилерин хевирлеп кижизидер ыдыктыг хүлээлгелиг. Ону кым-даа, чүү-даа солуп шыдаас. Ынчалзажок ажы-төлүнүң келир үезин, алган эжиниң кадыкшылын бодавайың барып, чоок кижилерин кааптар эр-даа, кыс-даа кижилер аравыста бары харааданчыг. Ол — эң ылаңгыяда чаш кижилерге хилинчек-тир. Ажы-биле чугаалаарга, шак ындыг мөзү чоктар төрелдерин берге байдалче чыгап, кемдедип турары ол.

Ада-иеге аныяк-өскенниң арага-дары ижип, бөлүгжөп алгаш, дүне-хүндүс маңажыры, эгиттинмес бак чүвеге таваржыры дег улуг хилинчик-човулаң чок. Ажы-төлүн бут кырынга тургузар дээш кызып-кылайып чорааш өстүр азырап каан хөөкүй ада-иезин азы кара чаңгыс иезин (адазын) кээргевес шак ындыг опчоктары: «Мал багы кодан чуду, төл багы аал чуду» деп, өгбелеривис өттүр сөглээн. Ада-иезин кээргеп көөрү, хумагалыг болуру дээр-ле, оларга кадыкшылды, өөрүшкүнү, узун назынны хайырлап чорууңар ол, ажы-төлүм! Бот-боттарывыска хумагалыг бооп, чоок кижилеривис аразыңа өзүп көвүдөп, тайбың-чаагай чоруулуңар, тыва чонум!

Каа-Хем суур.

Эрензен ТЕЖИТ.

Дыл чокта, үн чок

«Каяа-даа чоруурга, орус дыл дыка херек, ону билбес болуңарза, үнү чок кижии-биле дөмей болур силер» деп, башкывыс Елена Кызылоолвна Шөйбүл өөреникчилери биске бо-ла чагыыр кижии.

Мен бо чылын Хандагайты ортумак школазын доостум. Бот-тускай улуг амыдыралче баштайгы базымнарны кыла бергеш, орус дыл болгаш чогаал эртеминиң башкызы Елена Кызылоолвананың чагыының шынныын көре бердим. Ынчангаш өөреникчи, бистерни, баш бурунгаарла белеткеп, сургап турган башкывыска өөрүп четтиргеним илереттим. Башкымның меңээ школага өөредип чораан дылын шаам-биле шиңгээдип алырын кызыткан мен, ынчангаш «улуг болгаш күчүлүг» бо дыл мээң моон соңгааргы амыдыралымның чүгле шынчы өңнүү, быжыг чөлөңгичи болурунга идегээр мен. Амгы үеде төрөөн дылындан аңгы өске бир чугула дылды билири — амыдыралдың негелдези апарган. Ынчангаш дылдарны школага «өөренир, өөренир база катап өөренир» болза эки.

Бады МОНГУШ,
Хандагайты школазының бо чылгы доозукчузу.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чагаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

КИЛДИСТЕР: нитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпур килдистери — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 7781. Чагыг 83.

АГАР САНЬВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечелерниң дугаары — ПИ №16-0610. Индекс 10001, 10011. ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлааттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг сайнары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыгылары дээш авторлар боттары харыйлаар.

ШЫН

e-mail:shyn@tuva.ru

Индекс 667000.

Кызыл хоорай,

Красноармейская, 100.